

bilimname 45, 2021/2, 1-42

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 30.12.2020, Kabul Tarihi: 24.03.2021, Yayın Tarihi: 31.10.2021
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.850630>

TEŞEKKÜL DÖNEMİNDE HANEFİLİĞİN FARKLI COĞRAFYALARA YAYILMASI*

Soner DUMAN^a

Adnan HOYLADI^b

Öz

Hanefî mezhebi re'y geleneğinin bir hukuk okulu olarak tekamüle ermesi neticesinde Irak'ta doğmuş, çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Hanefî düşüncenin uzak şehirlere girip buralarda yayılması ilk dönemlerde Ebû Hanîfe'nin öğrencileri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Genellikle yeni Müslüman olanlar, dinlerini öğrenmek ve ilim tahsil etmek üzere devletin başkenti Kûfe ve Bağdat'a gelmiş ve buradaki ders halkalarına katılmışlardır. Emevîlerin Arap olmayan Müslümanlara (mevâlî) karşı ırkçı tutumu, fıkıh öğrenmek Bağdat'a gelen öğrencilerin bir mevâlî olan Ebû Hanîfe'yi tercih etmelerinde etkili olmuştur. Hadis ve fıkıh eğitimini tamamlayan öğrenciler, memleketlerine dönmüş ve buralarda ders halkaları teşkil ederek Ebû Hanîfe'nin gerek fikhî gerekse kelimî görüşlerini rivayet etmişlerdir. Ebû Hanîfe, kendisi de bunu öğrencilerinden istemiş olmalıdır. O, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'yi çeşitli tavsiyeler vererek Basra'ya göndermiş, ancak o bu tavsiyelere dikkat etmemesi sebebiyle başarılı olamamıştır. Ebû Hanîfe, daha sonra Basra'ya Züfer b. Hüzeyl'i göndermiş ve o, Ebû Hanîfe'nin tavsiyelerini yerine getirerek başarılı olmuştur. Mu'tezile'nin güçlü olduğu Basra'da Ebû Hanîfe'nin gerek fikhî, gerekse de kelimî görüşleri kabul görmüştür. Bu durum Ebû Hanîfe'nin en azından Basra için planlı bir çalışmaya girdiğini göstermektedir. Diğer bölgeler için de aynı durum söz konusu olabilir. Memleketlerine dönen öğrencilerin faaliyetleri, Ebû Hanîfe'nin şöhretini artırmış ve uzak şehirlerden fıkıh tahsili için Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılımların çoğalmasını sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra da Hanefî düşünceyi yerinde öğrenmek isteyenler Bağdat'a gelerek Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in derslerine katılmışlardır. Burada kurucu metinleri gerek istinsah ederek gerekse de ezberleyerek yaşadıkları bölgelere götürmüşler ve oralarda Hanefî düşüncenin yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Hicrî ikinci asırda yoğun bir şekilde devam eden bu hareketlilik üçüncü hicrî asırda azalmaya başlamıştır. Buna mukabil özellikle hicrî üçüncü asrın ortalarından

* Bu çalışma, ikinci yazarın "Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, duman@sakarya.edu.tr

^b Dr., Sakarya İl Millî Eğitim Müdürlüğü, adnanhoyladi@hotmail.com

itibaren Horasan ve Mâverâünnehir şehirleri arasında bu hareketlilik artmıştır. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin vefat etmesi ve sonraki nesil öğrencilerin farklı şehirlere dağılması etkili olmuştur.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, Hanefî mezhebi, Ebû Hanîfe, Hanefîliğin yayılması.

SPREAD OF HANAFISM TO THE DIFFERENT GEOGRAPHIES DURING THE FORMATION PERIOD

Hanafi sect was born in Iraq as a result of the evolution of the Ra'y tradition as a law school and spread over a very wide geography. The penetration of Hanafi thought into distant cities and its spreading in these regions was in the early periods through Abu Hanifa's students. Generally, new Muslims came to the capital of the state, Kufa and Baghdad, to learn their religion and to study science, and joined the lecture circles there. The racist attitude of the Umayyads towards non-Arab Muslims (mawali) was influential on the students who come to Baghdad to learn fiqh to choose Abu Hanifa, who was a mawâl. Students who completed their education in hadith and fiqh returned to their homeland and formed lecture circles in these places and narrated Abu Hanifa's both fiqh and theological ideas. Abu Hanifa must have asked this from his students. He sent Yûsuf b. Hâlid al-Semtî to Basra with various recommendations, but he failed because he did not heed these recommendations. Later Abu Hanifa sent Zufer b. Huzeyl to Basra and he succeeded by following the recommendations of Abu Hanifa. In Basra, where Mu'tezile was strong, Abu Hanifa's both of fiqh and theological ideas were accepted. This situation shows that Abu Hanifa entered a planned study at least for Basra. The same may be the case for other regions. The activities of the students returning to their hometowns increased Abu Hanifa's reputation and increased the number of those coming to Abu Hanifa's lecture circles to study fiqh from distant cities...

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Hanefî mezhebinin müktesabatını tevarüs ettiği ehl-i re'y geleneği bilindiği üzere Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652) dayanmaktadır. Hz. Ömer (ö. 23/644), onu Irak bölgesine eğitim-öğretim işlerini üstlenmek üzere görevlendirmiştir. İbn Mes'ûd, bu bölgede pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların arasında tâbiünden Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683) ve Esved b. Yezîd (ö. 75/694) bulunmaktadır. İbrahim b. Yezîd en-Nehaî (ö. 96/714) ise bunlardan sonraki kuşaktan olup onların talebesidir.

Nehaî, ayrıca Kadı Şüreyh'ten (ö. 80/699) de ilim tahsilinde bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) hocası Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) da Nehaî'nin öğrencisi olup vefatından sonra onun yerine geçmiştir.¹

Hiz. Ali'nin devletin başkentini Kûfe'ye taşımasıyla birlikte şehir, cazibesi artarak bir ilim merkezi haline gelmiştir. Kûfe ve daha sonra Kûfe'nin yerini alan Bağdat'ın özellikle doğu ve kuzeyden hacca giden Müslümanların yolu üzerinde bulunması da bu durumda etkili olmuştur. Kûfe, uzun yıllar Müslümanların doğuya açılan bir kapısı olmuştur. Horasan bölgesine yapılan fetih hareketleri bu bölgeden yönetilmiştir.² Sahabe ve tâbiün yeni şehirlerin fethedilmesiyle birlikte İslam'ı öğretmek üzere buralara gitmişler ve bazıları geri dönmeyip gittikleri şehirlere yerleşmişlerdir. Onlar genellikle cihat faaliyetlerine katılmış ve buralardaki mescitlerde eğitim-öğretim faaliyetleri icra etmişlerdir. Aynı zamanda bu bölgelerden Irak'taki ders halkalarına pek çok ilim talibi gelmiş, yine bunların bir kısmı Kûfe ve Bağdat'a yerleşirken büyük bir kısmı memleketlerine geri dönüp eğitim-öğretim, kazâ ve fetva gibi görevler icra etmişlerdir. Farklı zamanlarda birbirine zıt yöne yapılan bu yolculuklar Hanefî düşüncenin Horasan, Mâverâünnehir, Mısır, Kuzey Afrika gibi uzak bölgelere taşınmasına vesile olmuştur. İlk önce uzak şehirlere Ebû Hanîfe'nin ders halkasına gelen öğrenciler, memleketlerine döndüklerinde onun düşüncelerini buralarda aktarmışlardır. Bu çalışmalarının neticesinde Ebû Hanîfe'nin ünü anılan bölgelerde yayılmış ve onun ders halkasına uzak şehirlere daha çok öğrenci gelmeye başlamıştır. Aynı durum Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) ders halkaları için de geçerlidir.

Bu çalışmada teşekkül döneminde Hanefî düşüncenin ilk teşekkül yeri olan Kûfe dışındaki şehirlere hangi öğrenciler vasıtasıyla ulaştığı ortaya konulmaya çalışılacak ve ayrıca bu öğrencilerin Hanefî düşüncenin

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 21 vd. Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, *İmâmü eimmeti'l-fukaha Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Amman: Müessesetü'l-Varâk, 2006); Salâh Muhammed Ebû'l-Hâc, *el-Medhalü'l-mufassal ilâ 'l-fikhi'l-Hanefî* (Amman: Dâru'l-Feth, 2017); M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994); Ali Bardakoğlu - Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997).

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 5-66; Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006).

yayılmasına katkı sağlayan çalışmaları ele alınacaktır. Ayrıca teşekkül döneminin tamamlandığı hicrî dördüncü asırda mezhebin yayılım durumu ele alınacaktır.

A. Hanefî Düşüncenin Irak Havzasında Yayılması

Fıkhn gelişimini, tarih ve coğrafyadan bağımsız ele almak mümkün görünmemektedir. Diğer ilimlerde olduğu gibi fikhî çalışmaların da belirli zaman ve bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmalardaki içeriğin zaman ve mekândan bağımsız değerlendirilmesi, yanlış çıkarımlara sebep olabilmektedir.³ Bir havza veya bölgenin fakihleri bazı konularda ortak bir tavır sergileyebilmektedir. Dolayısıyla fikhî değerlendirme ve tespitler yapılırken fakihlerin mensubu oldukları şehir veya bölge dikkate alınmalıdır.

Bilindiği üzere Hanefî mezhebinin çıkış yeri Kûfe ve sonrasında Bağdat şehridir. Bu bölgede o dönemde ehl-i re'yin yaygın olduğu bilinmektedir. Bu ekolün temsilcisi ve devamı olan Hanefî mezhebi, Ebû Hanîfe'nin kurucu fikirleri üzerinde sonraki dönemlerde talebelerinin ve onun düşüncesini benimseyen fakihlerin çalışmaları sonucunda kurumsallaşmıştır. Diğer bir ifade ile Hanefîlik bir geleneğin devamı şeklinde teşekkül etmiştir. Kûfe'den sonra başkent olan Bağdat, onun yerini alarak bir ilim merkezi haline gelmiştir. Ebû Hanîfe, vefat ettiği tek olan ehl-i re'yin ders halkasının sayısı çoğalmıştır. Ebû Hanîfe'den sonra arkadaşlarının isteği ile ders halkasının başına Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775) geçmiştir. O derslerine Basra'ya yerleştiği 156/772 yılına kadar devam etmiştir. Kûfe'deki ders halkasının başına geçen Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Bağdat'a yerleştiği döneme kadar bu görevini sürdürmüştür. Ondan sonra Kûfe'deki ders halkasının başına İmam Muhammed (ö. 189/805) geçmiştir. Mehdî'nin hilafetinin ilk yıllarında İmam Mâlik'in derslerine katılmak üzere Medine'ye giden İmam Muhammed, dönüşünde Bağdat'a yerleşmiş ve derslerine burada devam etmiştir. Özellikle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in çok sayıda öğrenci yetiştirmesi Ebû Hanîfe'nin düşüncesinin önce Irak bölgesinde daha sonra uzak şehirlerde hızla yayılmasını sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) da Kûfe ve Bağdat'ta birçok öğrenci yetiştirmiş, özellikle kurucu imamlardan yaptığı rivayetlerle Hanefî düşüncenin yayılmasına katkı sağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin derslerine Irak havzasından katılan diğer öğrencileri arasında Âfiye b. Yezîd el-Evdî (ö. 165/781), Davud b. Nusayr et-Tâî (ö. 165/781), Mendel b. Ali el-Anezî (ö. 168/785), Hibbân b. Ali el-Anezî (ö. 171/787), Kâsım b. Ma'n el-Hüzelî (ö. 175/791), Hammâd b.

³ Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 68-69.

Ebû Hanîfe (ö. 176/793), Hammâd b. Zeyd el-Ezdî (ö. 179/795), Şerîk b. Abdullah en-Nehaî (ö. 179/795), Nuh b. Derrâc el-Kûfî (ö. 182/798), Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide el-Kûfî (ö. 183/799), Ali b. Müshir el-Kûfî (ö. 185/801), Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî (ö. 187/802), Esed b. Amr el-Becelî (ö. 190/806), Ali b. Zıbyân el-Absî (ö. 192/807), Ali b. Harmele et-Teymî (ö. 189/805-193/809 arası), Hafs b. Gıyâs en-Nehaî (ö. 194/810), Vekî' b. Cerrâh el-Kûfî (ö. 197/812), Hüseyin b. Hasan el-Avfi (ö. 201/817) öne çıkmaktadır.⁴ Bu öğrenciler gerek rivayet gerekse aldıkları kadılık görevleriyle bölgede Hanefî düşüncüyü temsil etmişlerdir.

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencileri arasında yer alan Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö. 211/826), Muhammed b. Semâa et-Temîmî (ö. 233/847), Ahmed b. Amr el-Hassâf (ö. 261/874), Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880) gibi fakihler mezhebin rivayetinde çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle Bağdat'a yerleşip burada vefat eden Ebû Süleyman el-Cüzcânî, Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen öğrencilerin en çok dersine katıldığı fakihlerden biridir.⁵

Ebû Hanîfe'nin vefatı sonrasında onun görüşlerinin Kûfe dışında ilk yayıldığı şehir Basra'dır. Ebû Hanîfe, kendisi zaman zaman Basra'ya gider, burada özellikle itikadî konularda yapılan tartışmalara katılırdı.⁶ Nitekim Ebû Hanîfe'den günümüze intikal eden risaleler arasında dönemin Basra kadısı Osman el-Bettî'ye yazdığı mektubun da yer alması onun Basra şehrine öteden beri önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Hanîfe, fıkha dair görüşlerinin Basra şehrinde tanınması için öğrencilerini Basra şehrine gönderdiği bilinmektedir. Nitekim gerek Yûsuf b. Hâlid es-Semî (ö. 185/805) gibi Basra'dan gelen öğrencilerinin çalışmaları gerekse Züfer'in Basra'ya yerleşerek burada ders halkası kurması, Hanefiliğin burada yayılmasını sağlamıştır.⁷

⁴ Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 498-499.

⁵ Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefâ el-Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 2/186-187; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 255; Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-zemân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Ammâr Rîhâvî - Muhammed Rıdvan İrksûsî (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 14/121.

⁶ Ahmed Saîd Havvâ, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân* (Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-Hadrâ, 2002), 6; Mustafa Uzunpostalcı vd., "Ebû Hanîfe" (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/138.

⁷ Hayreddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 8/228.

Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Basra'da Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yayma konusunda başarılı olamayınca Ebû Hanîfe, oradaki ilim çevrelerinde görüşlerini nasıl anlatacağı ve nelere dikkat edeceği konusunda çeşitli taktikler vererek Züfer'i Basra'ya göndermiştir.⁸ Züfer'in zaman zaman akrabalarını ziyaret için buraya geldiği ve buradaki ilim meclislerine katıldığı anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe onu Basra'ya gönderdiğinde ise uzun süre burada kalması gerekmiş ve onun çalışmaları neticesinde Osman el-Bettî'nin (ö. 143/760) ders halkasındaki öğrenciler, Züfer'in ders halkasına geçmiştir.⁹ Buradaki çalışmaları belli bir olgunluğa erişen Züfer, Kûfe'ye dönmüş, hocasının vefatının ardından onun yerine geçmiştir. Ancak vefatından iki yıl kadar önce geldiği Basra'da kalması için ısrarcı davranılması üzerine buraya yerleşmeye ve derslerine burada devam etmeye karar vermiştir.¹⁰ Züfer, Basra'da vefatına kadar çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Sonraki dönemlerde Basra'da Hilâl b. Yahyâ (ö. 245/860), Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905) ve Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884) gibi mezhebin teşekkülünde önemli roller üstlenen fakihler yetişmiştir. Ebû Yûsuf da 176/792 ve 180/796 yıllarında Basra'ya ziyaretlerde bulunmuş buradaki ilim meclislerine iştirak etmiştir.¹¹

Fudayl b. İyâz el-Kûfî (ö. 187/802), Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrendikten sonra Mekke'ye yerleşerek kendisini ibadete vermiş, zühd hayatına yönelmiştir. Onun Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olması, Ebû Hanîfe'nin fıkıhta hata yapmayacağına delil olarak gösterilmiştir.¹² Bu durum, Ebû Hanîfe'nin bir hata yapması durumunda öğrencileri arasında bulunan ve hadis, kıyas, dil ve zühd alanlarında öne çıkan isimlerin onu ikaz edeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Şuayb b. İshak ed-Dımaşkî (ö. 189/805), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Şam'da hocasının fikhını aktarmıştır. Hammâd b. Düleyl (ö. 169/785) ve Yahyâ b. Zekeriyâ (ö. 183/799), Medâin'de kadılık yapmış burada Hanefîliğin yayılmasına katkı

⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 32/217.

⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fi sîreti'l-imam Züfer* (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.), 18.

¹⁰ Kevserî, *Lemehâtu'n-nazar fi sîreti'l-imam Züfer*, 4.

¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 14/257.

¹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 158-159.

sağlamışlardır.¹³ İmam Muhammed'in öğrencisi Yahyâ b. Sâlih el-Vahâzî el-Humusî (ö. 222/836), Şam'da Hanefî düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur.

İmam Züfer'in Basra'daki öğrencilerinden Muhammed b. Abdullah el-Ensarî (ö. 215/830), bir dönem Basra kadısı olarak görev yapmıştır. İmam Muhammed'in öne çıkan öğrencilerinden İsa b. Ebân (ö. 221/836), 20 yıl görev yaptığı Basra'da Hanefî düşüncenin en güçlü temsilcilerinden biri olmuştur. İsa b. Ebân'dan sonra Basra'da Hanefî düşüncenin temsilciliğini yapan Hilâl b. Yahyâ er-Râzî (ö. 245/860) de Züfer'in öğrencisi olup aynı zamanda kelim ilmine vakıftır. Basra'da Hanefî ders halkası onunla devam etmiştir.¹⁴

Hanefî düşüncenin Irak ve Şam bölgesinde yerleşmesine büyük katkılarda bulunan İsa b. Ebân ile Hilâlürre'y lakabıyla bilinen Hilâl b. Yahyâ'nın öğrencisi Ebû Hâzim Abdülhamid b. Abdülaziz es-Sekûn'dir (ö. 292/905). O, Tahâvî (ö. 321/933) ve Ebû Tâhir ed-Debbâs gibi pek çok öğrenci yetiştirmiş ve aynı zamanda Kûfe, Bağdat, Ürdün, Filistin ve Şam'da kadılık görevi üstlenmiştir.¹⁵

B. Hanefî Düşüncenin Horasan Şehirlerine Yayılması

Ebû Hanîfe'nin ders halkasına en çok katılım Horasan ve Mâverâünnehir tarafından olmuştur. Bunda bir yandan Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin bu bölgelerdeki rivayet faaliyetleri sonucunda onun bu bölgede şöhretinin artmasının etkisi olduğu gibi diğer yandan da İslam dünyasında bu bölgelere en yakın ilmi muhitin Kûfe şehri olmasının da katkısı bulunmaktadır. Zira Basra şehrinde hiçbir zaman Kûfe'deki gibi bir fikhî ekol oluşmamıştı. Bağdat ise Abbâsî hilafetinin başkenti olduğundan çoğunlukla siyasî olayların ve karışıklıkların yaşandığı bir belde görünümündeydi. Mısır, Hicaz ve Şam gibi bölgeler ise Kûfe'ye nazaran daha uzakta kalıyordu.

Hicrî üçüncü asırda Hanefî düşüncenin yayılımı ve yerleşmesi Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencileri üzerinden devam etmişse de

¹³ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvad (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 9/9; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 6/364.

¹⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 159.

¹⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/296-297; Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbiyyî'l-Bağdâdî Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Mısır: el-Mektebetü't-Târihiyyetü'l-Kübrâ, 1947), 3/198.

bu yayılımı yalnızca Ebû Hanîfe'nin ashabının öğrencilerine hasretmek doğru olmayıp bizatihi Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Maveraünnehir bölgesine mensup ashabına da teşmil etmek mümkündür. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına gelip memleketlerine dönen öğrencilerinin Hanefî düşüncüyü tanıtmaları neticesinde bu bölgelerden çok sayıda öğrenci Bağdat'a gelmiş, buradaki ders halkalarına katılmıştır.

Horasan ve Maveraünnehir bölgeleri ile Kûfe arasındaki bağlantı tek yönlü bir ilişki şeklinde değildir. Bölgeden Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmak üzere gelen pek çok öğrenciyeye mukabil Ebû Hanîfe'nin öğrencileri tarafından Horasan ve Mâverâünnehir'de oluşturulan ders halkaları da geniş kitleler tarafından kabul görmüş ve bu bölgelerde bulunan İsfahan, Rey, Nîsâbûr, Merv, Belh, Buhara, Semerkant gibi şehirler birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bu ilim merkezlerinde Hanefî düşüncüyü benimseyen pek çok öğrenci yetişmiştir. Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde gittikçe yayılan ve genişleyen bu ilim halkaları sebebiyle ilerleyen dönemde fıkıh öğrenmek üzere Irak'a yapılan yolculuklar, azalmış, buna karşılık bölgedeki birbirine yakın şehirler arasında ilmî hareketlilik çoğalmıştır. Bu ilim merkezlerinde Ebû Hanîfe'nin hukuk düşüncesinin yanında kalamî düşünceleri de rivayet edilmiştir. Özellikle Sâ mânîlerin Hanefî düşüncüyeye mensup âlimleri kollamaları ve onlarla yakın ilişkiye girmeleri, devlet teşkilatında vezirliğe kadar onlara görev vermeleri, Hanefî düşüncenin bu bölgelerde yayılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶ Sâ mânîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde Türk nüfusunun yoğun olması, onların Müslüman olduktan sonra daha çok Arap olmayan unsurların (mevâlî) benimsediği Hanefî düşüncüyeye meyletmelerinde etkili olmuştur. Bu bölgelerde Ebû Hanîfe'nin ilk nesil öğrencilerinin çocukları ve öğrencileri Hanefî düşüncenin yayılmasında özverili çalışmalar sergilemişlerdir.

1. Hanefî Düşüncenin İsfahan'da Yayılması

İsfahan, Horasan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olup Rey'in güneyinde, Basra-Nîsâbûr yolu üzerindedir.

Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerinin İsfahan bölgesine intikalinde İmam Züfer'in öğrencilerinin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bunda Züfer'in aslen İsfahan'lı olmasının payı büyüktür.¹⁷ Ebû Hanîfe'nin görüşlerini İsfahan'a ilk olarak taşıyan Nu'mân b. Abdüsselâm (ö. 183/799), aynı

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın Usta, "Sâ mânîler Döneminde Hanefî Mezhebi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı Âzam* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2015), 235-238.

¹⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 111.

zamanda İmam Züfer'in öğrencisidir. Onun İsfahan'da kadılık yaptığı da belirtilmiştir.¹⁸ Ayrıca Züfer'in bir diğer öğrencisi Hakem b. Eyyûb el-Abdî de (ö.?) Hanefî fıkhnın İsfahan'daki temsilcilerinden biridir.¹⁹ O, İsfahan bölgesinde Züfer'den Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'ini rivayet etmiştir. Hakem b. Eyyûb'un torunu Muhammed b. Ahmed, dedesinin Züfer'den rivayet ettiği kitapta bulunan Züfer – Ebû Hanîfe – Bilâl – Vehb b. Keysân – Câbir tarikiyle Hz. Peygamberden rivayet edilen bir hadisten bahseder.²⁰

Abbâd b. Müşkân, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) valisi Eyyûb b. Ziyâd döneminde Ebû Hânî'den sonra İsfahan'da Ebû Hanîfe'nin fıkhi çerçevesinde kadılık yapmıştır.²¹ Muhtemelen Ebû Hanîfe'nin içtihatlarıyla İsfahan'da ilk kadılık yapan Abbâd b. Müşkân'dır. Cerîr b. Abdülhamîd er-Râzî (ö. 187/802), her ne kadar daha çok hadis rivayeti ile uğraşsa da Ebû Hanîfe'den öğrendiği ilmi, memleketi İsfahan'da öğrencilerine aktarmış olmalıdır.

İsfahan'da İmam Züfer'in öğrencileri dışında Ebû Hanîfe'nin önde gelen diğer öğrencisi Ebû Yûsuf'un öğrencilerinin de etkisinin bulunduğu görülür. Nitekim onun öğrencisi Hüseyin b. Hafs el-İsfahânî (ö. 212/827), Ebû Hanîfe'nin fıkhnı İsfahan'a taşıyanlardan biridir.²² O İsfahan'da kadılık, fetva ve yönetim gibi görevler üstlenmiş, yaptığı çalışmalarla Hanefîliği temsil etmiştir.²³ Bekkâr b. Hasan (ö. 258/871), İsmail b. Hammâd'ın (ö. 212/827) öğrencisi olup İsfahan'da fetva vermiştir. Bekkâr, hocasıyla mektuplaşmaya devam etmiş, mihne döneminde sorguya çekilmiştir. Oğlu Muhammed (ö. 265/878) de babasının izinden gitmiş, bölgedeki en önemli fakihler arasına girmiştir. Yahyâ b. Mutarrif (ö. 278/891) de İsfahân'ın önemli Hanefî fakihleri arasında yer alır.²⁴ Aslen İsfahânlı olan Hayyân b. Bişr

¹⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, thk. Seyyid Hasan Kesrevî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/303, 1/403; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/201; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 2/65.

¹⁹ Nurit Tsafir, "The Beginnings of The Hanafî School in İsfahân", *İslamic Law and Society* 5/1 (1998), 4.

²⁰ İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 2/222.

²¹ İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 2/102; Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 1/397.

²² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/210; İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 1/327.

²³ İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 1/327.

²⁴ Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 3/134; İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 2/340.

(ö. 238/853), Me'mûn (ö. 218/833) döneminde burada yargılama görevi üstlenmiştir. Ayrıca Hayyân b. Bısr, Ebû Yûsuf'tan da rivayette bulunmuştur.²⁵ Hakem b. Abdullah el-Huzâî (ö. 295/907), her ne kadar edip yönü ağır bassa da İsfahan'da Hanefî düşüncüyü temsil etmiştir. Onun *Kitâbu's-Sünne* adlı eseri bölgede tanınan bir eserdir.²⁶ Mezkûr fukahânın bölgede ders halkası kurarak kurucu imamlardan rivayette bulunmaları, kadılık görevi üstlenmeleri ve öğrenci yetiştirmeleri mezhebin yayılmasına katkıda bulunan önemli çalışmalardır. 270/800 yılıyla birlikte İsfahan'da Zâhirîlik yayılmaya başlamış, hicrî üçüncü asrın sonlarına doğru ise Şâfilik bölgede yaygın hale gelmiştir.²⁷ Sonraki dönemlerde bölgede Hanefîlik ve Şâfilik çoğunluğu teşkil etmiştir.

2. Hanefî Düşüncenin Rey'de Yayılması

Horasan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Rey, Hazar denizinin güneyindeki Taberistan'ın güneyden komşusudur.

Rey şehrinde Hanefî fıkıh düşüncesinin yayılmasında İmam Muhammed'in öğrencilerinin önemli bir etkisinin bulunduğu görülür. İmam Muhammed, Harun er-Reşîd'le çıktığı Rey yolculuğunda Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'nin (ö. 221/836) evine misafir olmuş ve hastalanarak burada vefat etmiştir.²⁸ Hişâm b. Ubeydullah, buradaki ders halkasında ilmi çalışmalarına devam etmiştir. Özellikle onun hocasından kitaplarını, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet etmesi, öğrencilerinin çoğalmasını sağlamıştır. İmam Muhammed'in Rey'deki bir diğer öğrencisi Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 242/856) de şehrin ileri gelen fakihlerinden biridir. Kendisi bölgede ehl-i re'yin temsilcisi ve lideri konumundaydı.²⁹

Hicrî üçüncü yüzyılda Rey şehrinin dinî atmosferinde ehl-i re'y ve ehl-i hadis arasındaki nüfuz mücadelesinin önemli bir yeri olduğu görülür. Öyle ki Rey'de ehl-i re'y ile ehl-i hadis arasında münazaralar ve cedel meclisleri

²⁵ Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 2/128; İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 1/154, 354.

²⁶ İsfahânî, *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*, 1/351; Takıyyuddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970), 3/180.

²⁷ Ebû's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*, 2/131, 3/263; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/37; Tsafir, "The Beginnings of The Hanafi School in İsfahân", 13-14.

²⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/205-206.

²⁹ Mecdî Bâselûm, "Mukaddimetü't-tahkîk", *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vilâtü ehlî's-sünne)*, kitap editörü Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/175.

teşkil ediliyordu. Bazen bu meclisteki tartışmalar şiddetlenebiliyordu. Ehl-i hadisten Ebû Bişr Yahyâ b. Muhammed el-Basrî, Rey'e gelip burada ehl-i hadisin lideri konumundaki Ebû Zur'a'nın derslerinde hadis yazıyordu. Ebû Bişr, Muhammed b. Mukâtil'in de derslerine katılınca Ebû Zur'a onun kendisinden hadis yazmasını men etmiştir.³⁰ Bu olay bölgede her iki ekol arasındaki ilişki hakkında ipuçları vermektedir. Anlaşıldığı kadarı ile Ebû Zur'a ile Muhammed b. Mukâtil arasında ciddi bir çekişme vardı. Muhammed b. Mukâtil, Ebû Hanîfe'nin taraftarlarının Irak'ta azaldığını ancak Rey'de onun taraftarlarını çoğaltmak için çalışacağını ifade ettiğinde Ebû Zur'a'nın ona engel olacağını söylemesi bu anlaşmazlığın ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Ayrıca Ebû Zur'a'nın önceleri ehl-i re'yin görüşlerini benimsemişken daha sonra ehl-i hadis ekolünün görüşlerini kabul etmesi bu anlaşmazlığa ayrı bir boyut kazandırmış olabilir.³¹ *es-Sahîh*'ini Nisâbûr'da yazan Müslim b. Haccâc (ö. 261/875) ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini *Mesâil* adıyla toplayan Nisâbûrlu İshak b. İbrahim (ö. 275/888), hicrî üçüncü asırda ehl-i re'yle mücadeleye girişmiş olmalıdır. Nisâbûr'da ikamet eden İshak b. Râhavyeh (ö. 238/852) de ehl-i re'yden ehl-i hadise geçmiştir.³² Bu tür geçişler, ekollerin kendi aralarındaki mücadelenin sonuçları olarak görülebilir.

Ehl-i re'y ile ehl-i hadis arasında yaşanan polemik ve gerilimlerin yalnızca fikhî görüş ayrılıklarına dayalı olmadığı, daha ziyade itikadî konulardaki görüş ayrılıklarından kaynaklandığı görülmektedir. Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde amelî konularda Hanefî oldukları yaygın kabul gören ve gerek baskıdan kurtulmak gerekse de kendi düşüncelerini yaymak amacıyla başta Irak olmak üzere diğer bölgelerden buraya bölgeye gelen Mürcie ve Neccâriyye, Kerrâmiyye, Za'ferâniyye gibi alt kolları mensupları, itikadî açıdan farklı hatta birbirine zıt görüşler üretmişlerdir. Bunlar kendilerini Ebû Hanîfe ve Hanefî düşünceyle ilişkilendirmişler, ehl-i hadis ve Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini benimseyenlerle münazara ve cedele girişmişlerdir. Bu bağlamda Muhammed b. Eslem'in (ö. 242/856), imanın tanımı hakkında Mürcie ve Kerrâmiyye'ye yönelttiği eleştiriler dikkat çekicidir. O, Mürcie ve Kerrâmiyye'nin iman konularında kendi kafalarına göre kıyas yaptıkları eleştirisini getirir. Ona göre böyle bir kıyas, bid'attir. Cehmiyye'nin imanın ikrar ve amel gerektirmeksizin "bilmek" olduğu

³⁰ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbâd: Tab'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1952), 9/185.

³¹ Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûduhu fi's-sünneti'n-nebeviyye* (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982), 1/35-36.

³² Hâlid er-Ribât, *el-Câmi'u li ulûmi'l-imâm Ahmed* (Kahire: Dâru'l-Felâh, 2009), 5/150.

şeklindeki görüşü, Mürcie'nin de imanın kalp ile tasdik ve amel olmaksızın yalnızca kelime-i şهادeti söylemekten ibaret olduğu iddiasına karşı çıkararak bunların şeytanın taraftarları olduğunu belirtir. Ona göre, Cehmiyye ve Mürcie'nin Allah'a dininde kendi kafalarına göre kıyas yapmaları putlara tapanların kullandıkları kıyas ile benzerlik arz etmektedir.³³

Ebû Fadl b. Gânim'in (ö. 236/850) Rey'de Mu'tezile'ye karşı mücadele ettiği bu hususta halife Me'mûn'un baskılarına boyun eğmediği belirtilmiştir.³⁴ Bu durum Hanefî düşünce sahiplerinin bölgede Mu'tezilîlere karşı bir aksiyon geliştirdikleri şeklinde okunabilir.

3. Hanefî Düşüncenin Nisâbü'da Yayılması

Nisâbü, Horasan bölgesinin doğusunda Mâverâünnehir bölgesine yakın bir şehirdir. Şehir Horasan bölgesinin kalbi konumundadır. Nisâbü'da Hanefî fıkıh düşüncesi yanında Ebû Hanîfe'nin itikada ilişkin görüşlerinin yayılmasında bizatihi Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bulunmuş Nisâbürlü âlimlerin başrolde olduğu görülür.

Bükeyr b. Ma'rûf (ö. 163/779), Ebû Hanîfe'nin ders halkasında fıkıh tahsil ettikten sonra Horasan'a dönmüş ve burada kadı olarak görev almıştır.³⁵ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Nisabur'da kadılık görevini ilk üstlenen de odur. Asram b. Gıyâs da şehirde Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Mukâtil b. Hayyân'dan (ö. 150/767 civarı) rivayette bulunmuştur. İbn Hibbân, onun Nisâbü'da re'y geleneğine bağlı kaldığını, onların dışında rivayette bulunmadığını belirtir.³⁶ Herat'ta doğup Nisâbü'da yetişen, ilim için Irak'a gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan İbrahim b. Tahmân (ö. 163/779), Horasan'a geri dönüp Bâşân köyüne yerleşmiş ve burada ders vermeye başlamıştır. Onun *el-Meşîhat* adlı kitabı günümüze kadar gelmiştir.³⁷

İbrahim b. Tahmân, hac için çıktığı yolculukta Nisâbü'ya gelince burada konaklamış ve Cehmî bir toplulukla karşılaşmıştı. Onlarla münazara edip

³³ Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974), 9/245-246.

³⁴ Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 4/446.

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 10/95-96.

³⁶ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân ed-Dârimî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ved'duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 1/183.

³⁷ Eser, Hz. Peygamberden rivayetleri derleyen bir kitaptır. Bkz. Ebû Saîd İbrahim b. Tahmân el-Horasânî, *Meşîhatü İbn Tahmân*, thk. Muhammed Tâhir Mâlik (Dımaşk: Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983).

onları ikna etmenin hacdan daha önemli olduğuna kanaat getirince bir süre şehirde kalmıştır. Yapılan münazaralar neticesinde Cehmîleri irca görüşüne ikna ettiği belirtilmiştir. Kimi kaynaklarda onun Mürcî olduğu belirtilmesine rağmen sikâ olarak nitelendirilmiştir. Ebû's-Salât Abdüsselâm b. Sâlih el-Herevî (ö.?), onun Mürciliğini ameli terk etmenin imana zarar vermeyeceği şeklindeki habis Mürcilik değil, büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'ın takdir edeceği, dolayısıyla onların tekfir edilemeyeceği şeklindeki –bir tür ılımlı- Mürcilik olduğu açıklamasını yapmıştır.³⁸ Ebû's-Salât'ın bu açıklamasından yola çıkarak İbrahim b. Tahmân'ın sonradan Mürcilikle itham edildiği sonucuna varılabilir. Ebû's-Salât'ın İbrahim b. Tahmân'ın Mürciliğini, habis diye tabir ettiği Mürcilikten ayırması bu durumu doğrular niteliktedir. Bununla birlikte büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'ın takdir edeceği, dolayısıyla onların tekfir edilemeyeceği görüşü, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Anlaşıldığı kadarı ile İbrahim b. Tahmân, Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşleri yanında itikâdî görüşlerini de rivayet etmiş ve bunların Horasan'da yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca onun Cehmîlere karşı yürüttüğü mücadele önemlidir.

Nîsâbûr'da Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesinin yayılmasına etki eden âlimlerden birisi de öğrencisi Hafs b. Abdurrahman el-Belhî'dir (ö. 199/814). O, Ebû Hanîfe'nin ilim halkasında tahsilini tamamladıktan sonra Nîsâbûr'a gelmiş ve burada yargı görevi üstlenmiştir. Kadılık görevinden ayrıldıktan sonra kendisini ibadete vermiş, hatta istemesine rağmen ibadetle meşguliyeti dolayısıyla Nîsâbûr'a gelen Abdullah b. Mübârek'i ziyaret edememiştir. Hafs b. Abdurrahman'ın oğlu da Nîsâbûr'da kadılık yapmıştır. Kendisi Horasan'ın fıkıh en iyi bilenlerinden kabul edilir.³⁹ Hafs b. Abdurrahman'ın hanımı Safiye de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerindedir.⁴⁰

Cârûd b. Yezîd (ö. 203/819), Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil ettikten sonra yerleştiği Nîsâbûr'da Hanefiliğin temsilcisi olmuş, bu bölgede Hanefiliğin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁴¹ Halef b. Eyyûb el-Belhî de (ö. 205/820) tahsilinden sonra Nîsâbûr'a gelerek burada ders vermiş, daha

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 6/105-106; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980), 2/111-112.

³⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/221.

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*, 14/81-88; Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 517.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavûd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 9/424-425.

sonra Belh ve Horasan çevresinde fetva işleri ile görevlendirilmiştir.⁴² Heyyâc b. Bistâm (ö. 177/793), Ebû Hanîfe'nin derslerini 12 yıl boyunca takip etmiş ve memleketi Hîre'ye döndüğünde Hanefî düşüncüyü burada yaymaya çalışmıştır. Ayrıca o bir süre Nîsâbûr'da kalmıştır.⁴³ Nîsâbûr'da Hanefî düşüncüyü temsil eden Abdurrahman b. Recâ (ö. 209/824), buradaki ders halkası ve rivayet çalışmalarıyla Hanefî düşüncenin bölgede tanınmasını sağlamıştır.⁴⁴

Ebû Hanîfe'nin halkasında bulunan öğrencilerin yanında ikinci nesil öğrenciler de Nîsâbûr'da Hanefî düşüncenin yayılmasında rol oynamışlardır. Nitekim İmam Züfer'in öğrencisi Ebû Sehl Bişr b. Kâsım (ö. 215/831) ve oğulları Sehl, Hasan ve Hüseyin Nîsâbûr'da kadılık yapmış ve buradaki ders halkalarında çok sayıda öğrenci yetiştirmişlerdir.⁴⁵

Ebû Yûsuf'un öğrencisi Eşref b. Saîd en-Nîsâbûrî (ö.?), Nîsâbûr kadısı olarak görev almıştır. Burada tesis ettiği ders halkasında hocasından rivayetlerde bulunmuştur.⁴⁶ Ebû Yûsuf'un bir diğer öğrencisi Hasan b. Eyyûb (ö.?) de Nîsâbûr'un Ramcar nahiyesinde faaliyetlerini yürütmüş ve burada vefat etmiştir.⁴⁷ Onun ders arkadaşı Ebû Sehl Bişr b. Ebû'l-Ezher en-Nîsâbûrî (ö. 213/828), Süfyân b. Uyeyne ve Abdullah b. Mübârek'ten hadis dinlemiştir. Kendisi Nîsâbûr'un ileri gelen, edip, müftü ve zahit bir fakihidir.⁴⁸

Hasan b. Bişr (ö. 244/858), Hasan b. Ziyâd'ın da öğrencisi olup Irak ve Mısır'a yaptığı yolculuktan sonra Nîsâbûr'da kadılık görevi üstlenmiştir.⁴⁹ Nîsâbûr'da kendi adıyla anılan bir meydan bulunan Ziyâd b. Abdurrahman (ö. 247/861), şehirdeki camide Ebû Süleyman el-Cüzcânî'den rivayette bulunmuştur.⁵⁰ Nîsâbûr'da Hanefî fukahânın ileri gelenlerinden Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî (ö. 285/898) hicrî üçüncü asırda Saffârî yönetiminin kâdî'l-kudatlığını üstlenmiştir.⁵¹ Zekeriyâ b. Yahyâ b. Hâris en-Nîsâbûrî (ö. 298/910), Nîsâbûr'un önde gelen Hanefî imamlarındandır. Buradaki ders halkasında birçok öğrenci yetiştirmiş ve kitap telifiyle meşgul

⁴² Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/104.

⁴³ Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 385.

⁴⁴ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/301-302.

⁴⁵ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/166.

⁴⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/62.

⁴⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/190.

⁴⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/168.

⁴⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/190-191; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/221.

⁵⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/83.

⁵¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 29-30.

olmuştur.⁵²

4. Hanefî Düşüncenin Merv'de Yayılması

Merv, Ceyhun nehrinin hemen batısında Serahs'ın kuzeydoğusunda yer alan nehir kenarına kurulmuş bir şehirdir.

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Merv'e taşıyan ilk öğrencilerinden biri Nuh b. Ebû Meryem'dir (ö. 173/789). Fıkıh tahsili için Irak'a gelmiş, tahsilini tamamlayınca Merv'e dönmüş ve kadı olarak atanmıştır. Ayrıca burada bir ders halkası tesis ederek Ebû Hanîfe'nin fikhını öğretmiştir.⁵³ Gazi unvanına sahip, Mervli Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) ve arkadaşı Nadr b. Muhammed'in de bu bölgede Hanefiliğin yayılmasına katkısı büyüktür.⁵⁴ Merv'de zahit ve sûfî kimliğiyle öne çıkan Abdullah b. Mübarek, Ebû Hanîfe'den yaptığı fıkıh tahsili ile Merv'de hocasının şöhretini artırmıştır. Onun hadis ilmiyle uğraşması, bu hususta ehl-i hadisin güvenini kazanması, sûfî kişiliği ile de alakalıdır. Onun halk nezdinde büyük bir itibarı bulunmaktaydı. Abdullah b. Mübarek, bir ribât yaptırarak tebliğ vazifesini yerine getirmiş, ayrıca bu ribâta dersler vermiştir. Ayrıca bu ribâta birçok öğrenci ve âlim ikamet etmiştir.⁵⁵ Bu öğrenci ve âlimler savaş zamanı savaşa iştirak eder, barış zamanlarında eğitim-öğretimle uğraşırlardı. Nadr (Nasr?) b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/800) de Ebû Hanîfe'nin yanında fıkıh eğitimini tamamladıktan sonra Merv'e dönmüş ve vefatına kadar buradaki çalışmalarına devam etmiştir.⁵⁶ İbnü'l-Mübârek'in akranı el-Fadl b. Musa es-Sînânî (ö. 191/807), Merv'de hocasından öğrendiği hadisleri rivayet etmiş, onun şehirde tanınmasına katkı sağlamıştır.⁵⁷ Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Sehl b. Müzâhim (ö. 211/826) ve kardeşi Muhammed b. Müzâhim (ö. 211/826), Merv halkının teveccühünü kazanmıştır.⁵⁸ Ayrıca

⁵² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/245.

⁵³ Ebû'l-Hasanât Abdülhayy el-Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî (Mısır: Dâru's-Saâde, 1324), 221.

⁵⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, 141; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/200.

⁵⁵ Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman İbn Yahyâ (Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), 6/70, 69 vd. Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem el-Cezerî, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1980), 2/14.

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ganim Abbâs Ganîm - Mecdî es-Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2003), 9/215.

⁵⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/407-408.

⁵⁸ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/552.

Muhammed b. Müzâhim, Merv'de Züfer'den rivayette bulunmuştur.⁵⁹ Ebû Hanîfe'nin derslerine katılan ve aynı zamanda Ebû Yûsuf'un öğrencisi olan Tevbe b. Sa'd el-Mervezî (ö.?), Merv kadılarında biridir.

Merv şehrinde, ehl-i re'y ile ehl-i hadis arasındaki gerilim halife Me'mûn'un müdahil olmasını gerektiren bir noktaya ulaşmıştır. Şöyle ki; Ebû Hanîfe'den rivayetleri bulunan Ebû Yûsuf'un öğrencisi Ebû Heysem Hâlid b. Sabîh el-Mervezi, bölgede Hanefî düşüncenin liderliğini üstlenmiştir. Onunla Merv'de ehl-i hadisin liderliğini yapan Nadr b. Şümeyl arasında cereyan eden olay her iki ekolün birbirine bakışları hakkında bilgi vermektedir. Abdullah b. Ubeydullah'ın rivayetine göre Nadr b. Şümeyl, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını nehre atılmak üzere göndermişti. Bunu duyan dönemin Merv kadısı Hâlid b. Sabîh, İbrahim b. Rüstem (ö. 211/826) ve Sehl b. Müzâhim ile Fadl b. Sehl'in yanına gitmiştir. Durum ona sorulduğunda böyle bir şey talep etmediğini belirtmiştir. Anlaşmazlık çözülemeyince konu halife Me'mûn'a (ö. 218/833) gitmiş, o da ehl-i hadisten İshak b. Râheveyh, Ahmed b. Züheyr ve Nadr b. Şümeyl ile ehl-i re'yden Hâlid b. Sabîh, İbrahim b. Rüstem ve Sehl b. Müzahim'in huzurunda toplanmasını istemiştir. Halife, Ebû Hanîfe'nin kitaplarına niçin bu muamelenin yapılmak istendiğini sorduğunda Nadr b. Şümeyl susmuş, Ahmed b. Züheyr ise onun kitaplarında Allah'ın kitabına ve resûlünün sünnetine aykırı şeyler bulunduğunu iddia etmiştir. Bunun ne olduğu kendisine sorulduğunda o, Hâlid b. Sabîh'in Ebû Hanîfe'nin görüşüyle verdiği fetvanın hilafına Hz. Peygamberden bir rivayet söylemiştir. Bunun üzerine Me'mûn, Ebû Hanîfe'nin onların bilmedikleri bir hadisi delil olarak aldığı, eğer Ebû Hanîfe'nin görüşlerinde Kitap ve sünnete aykırı bir hüküm olsa önce kendisinin onunla amel etmeyeceğini söylemiş ve yaşlı olmasalardı kendilerine unutamayacakları bir ceza vereceğini belirtmiştir.⁶⁰

Diğer bir rivayete göre halife Me'mûn Merv'e geldiğinde Nadr b. Şümeyl'e iltifat etmiş, onunla sohbet ederek ilminden istifade etmişti. Nadr b. Şümeyl, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini eleştirmeye kalkışınca buna izin vermemiştir. Çünkü Me'mûn, Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini yakinen bilen ilim sahibi bir halifeydi.⁶¹

Her iki rivayet ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki çekişmeyi göstermektedir. Bu dönemde Irak'ta ehl-i re'ye yöneltilen hadislerle amel etmeme tartışmalarının Horasan bölgesine taşındığı ortaya çıkmaktadır.

⁵⁹ Kelbî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 26/395.

⁶⁰ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 310-311.

⁶¹ Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 312.

Irak'ta sönmeye yüz tutan bu tartışmanın Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine taşınması her iki ekolün bu bölgelerde alan hakimiyeti sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Me'mûn'un tavrı da bu iddiayı desteklemektedir.

Önceleri ehl-i hadis iken daha sonra İmam Muhammed'in derslerine katılan İbrahim b. Rüstem el-Mervezî, halifenin kadılık teklifini kabul etmemiş ve Merv'de bir ders halkası kurarak öğrenci yetiştirmiştir. İbrahim b. Rüstem'in Rey ziyaretinde Mukâtil b. Muhammed, Hüseyin b. Vâkîd, Ebû Hamza es-Sükkerî gibi âlimler etrafında toplanmış, onlara İmam Muhammed'den rivayetlerde bulunmuştur.⁶² İbrahim b. Rüstem, ömrünün sonuna doğru Nîsâbûr'a gitmiş ve burada vefat etmiştir.⁶³ Aslen Kirmanlı olan İbrahim b. Rüstem, bölgedeki şehirlerini dolaşarak hocalarından rivayette bulunması Hanefî düşüncenin bölgede kalıcı olmasına katkı sağlamıştır.

5. Hanefî Düşüncenin Belh'te Yayılması

Belh, Ceyhun nehrinin güneyinde Tirmiz ile Kuhistan arasında kurulmuş, günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalan büyük bir şehirdir. Bölgede geniş halk desteğinin alındığı ilk şehir olan Belh, Hanefiliğin ilk büyük merkezi olmuştur.⁶⁴

Abbâsîlerin Emevîlere karşı giriştiği isyanı Horasan bölgesinde organize eden Ebû Müslim el-Horasânî, bölgedeki Hanefîleri kendi safına çekmeye çalışmış, ancak bölgedeki bazı Hanefîler isyana destek vermek istememişlerdir. Hanefî düşüncüyü Belh'e götüren Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Mukâtil b. Hayyân el-Belhî (ö. 150/767 civarı), Ebû Müslim ve taraftarlarını dökecekleri kan sebebiyle Allah'a davet etmiş ve ancak onların kendisini öldürecekleri endişesinden dolayı Kabil'e kaçmak zorunda kalmıştır. Burada pek çok kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur.⁶⁵

Belh'te Hanefiliğin yayılmasında bir yandan adliye teşkilatında görev alan kadıların, diğer yandan da sûfî kimliğiyle öne çıkan Şakîk b. İbrahim el-Belhî (ö. 194/810) gibi âlimlerin önemli rolü olmuştur. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Amr (Ömer?) b. Meymûn el-Belhî (ö. 171/787), Belh'te 20 yıl boyunca kadılık görevi üstlenmiştir. Oğlu Abdullah da Nîsâbûr'da aynı

⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/356.

⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Bey' en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, çev. Behman Kerîmî (Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.), 15.

⁶⁴ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 76.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/341; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 9/296.

görevi yapmıştır.⁶⁶

Züfer'in öğrencisi Şakîk b. İbrahim, Horasan'ın köylerinde tasavvuf hakkında konuşan ilk fakihlerdendir. Kendisi ticaret için gittiği gayrimüslim Türk şehirlerinden birinde, bir tapınaktaki hizmetlinin sözlerinden dolayı, sahip olduğu büyük serveti tasadduk etmiş ve ilim öğrenme serüvenine başlamıştır. İlim yolculuklarından döndükten sonra Horasan bölgesinde cihat faaliyetlerine katılmış ve bunlarda birinde şehit düşmüştür.⁶⁷ Şakîk b. İbrahim, İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778) de ashabındandır. O, sûfî kimliğiyle bölge halkı üzerinde etkili olmuş ve Hanefî düşüncenin tanınmasında olumlu katkılar sağlamıştır.

Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini Belh'e taşıyan talebelerindendir. 16 yıl kadılık yaptığı bölgede Hanefîliğin yayılmasına katkı vermiştir.⁶⁸ Genellikle ondan sonra Belh'e Hanefî kadılar atanmıştır. Abbâsîlerin Horasan valisi İsa b. Ali, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Abdülaziz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. 190/805) ve Hâlid b. Süleyman el-Belhî'yi (ö. 199/814) Merv'den çıkarmış, Şaş ve Fergana'ya sürgüne göndermiştir.⁶⁹ Bunun sebebi ise Hâlid b. Süleyman'ın valinin atadığı kadı Muhammed el-A'meş'in namazla ilgili bir görüşünden dolayı onu tekfir etmesidir. Bunu haber alan Tirmiz kadısı Abdülaziz b. Hâlid, onu Tirmiz'e davet etmiş ve törenle karşılamıştır. Bu olay sonrasında vali İsa b. Ali, her ikisine de sürgün cezası vermiştir. Her iki fakih, Ebû Mut'f el-Belhî, Merv kadısı oluncaya kadar geri dönememişlerdir. Bu olayda ehl-i hadisten bir hâkimin namazla ilgili bir görüşünden dolayı tekfir edilmesi dikkat çekici bir husustur. Bu olay, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri ile ehl-i hadis arasındaki fikhî bir ihtilafın tekfir boyutuna ulaşabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Abdülaziz b. Hâlid ve Hâlid b. Süleyman'ın sürgündeki çalışmaları, Şaş ve Fergana bölgesinde binlerce kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla bu bölgelerde Hanefî düşünce geniş kitleler tarafından benimsenmiştir.

Kısa süre Belh kadılığı yaptıktan sonra Semerkant'a geçen Şeddâd b.

⁶⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/399.

⁶⁷ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 8/170; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/313-316; Abdülkerim b. Muhammed Kazvîni, *et-Tedvinü fi ahbâri Kazvîn*, thk. Azîzullah el-Attârdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 3/81.

⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 13/158.

⁶⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Ömer Vâizu Belhî, *Fedâilü Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed Belhî (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, 1350), 145-146.

Hakîm de (ö. 210/826) Hanefiliğin yayılmasına katkı sağlayanlardan biridir.⁷⁰ İsmâ b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825) ve kardeşi İbrahim de Belh meşâyihından olup teşekkül ettirdikleri ders halkaları ve yetiştirdikleri öğrencileri ile Hanefî düşüncenin tanınması ve yerleşmesinde etkili olmuşlardır.⁷¹ İbrahim b. Yûsuf, kendisini irca görüşü nedeniyle İmam Mâlik'e şikayet eden Kuteybe b. Müslim el-Belhî'yi geri döndüklerinde şehirden çıkartmıştır. Bu olay, İbrahim b. Yûsuf ve kardeşi İsmâ b. Yûsuf'un Belh şehrindeki nüfuzları hakkında fikir vermektedir.⁷² Ayrıca bu olaydan şehirde onların temsil ettikleri Hanefî düşüncenin de çok güçlü olduğu sonucu çıkarılabilir.

Halef b. Eyyûb'un oğlu Saîd, bir süre Belh'te ikamet etmiş ve burada fetva işlerini yürütmüştür. İlerleyen yaşlarında Buhara'ya gitmiş, burada özellikle (tarım alanlarında kanallardan gelen) suyun adaletli bir şekilde dağıtımını yaparak bölge halkının takdirini kazanmıştır.⁷³ Onların bu çalışmaları, Hanefiliğin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.

Belh kadılığı yapan Leys b. Müsâvir (ö. 226/840), daha çok Mu'tezile ile mücadelede ön plana çıkmıştır. Mihne döneminde halku'l-Kurân düşüncesini küfür olarak tanımlamış ve mihne politikalarına karşı duruş sergilemiştir.⁷⁴ Daha çok sûfi kimliğiyle tanınan bunun yanında dönemin meşâyihından kabul edilen Ahmed b. Hadraveyh'in (ö. 240/854) çalışmaları bölgede Hanefî düşüncesinin yerleşmesine katkıda bulunmuştur.⁷⁵ Horasan imamlarından kabul edilen ve imamların görüşleri arasında tercihleri olan Ebû Abdullah Muhammed el-Ezher (ö. 251/865), bu bölgede yürüttüğü eğitim-öğretim faaliyetiyle Hanefî düşüncenin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır.⁷⁶

6. Hanefî Düşüncenin Diğer Horasan Şehirlerine Yayılması

Ebû Yûsuf'un öğrencisi Abdülkerim b. Muhammed el-Cürcânî (ö.?),

⁷⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/186.

⁷¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/347, 51-52; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, 10-12.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/20.

⁷³ Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 17.

⁷⁴ Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, *Usûli'd-dîn 'inde'l-imâm Ebî Hanîfe* (Riyad: Dâru's-Samî, 1996), 621.

⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 18/39-40; Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1998), 95.

⁷⁶ Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*, 160.

tahsilini tamamladıktan sonra döndüğü Cürcân'da Hanefî düşüncenin yayılmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Ebû Yûsuf, Horasan'dan ondan daha fakih birinin ders halkasına gelmediğini belirterek övgüde bulunmuştur.⁷⁷ Ebû Yûsuf'un bir diğer öğrencisi Hâlid b. Sabîh el-Mervezî'nin (ö.?) oğlu Heysem de babası gibi Cürcân'da kadılık yapmıştır.⁷⁸

Ders halkasında yetiştirdiği öğrencileriyle öne çıkan Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin talebelerinden Ali b. Şehriyâr el-Esterâbâdî (ö.?), Cürcân'da hocasından İmam Muhammed'in kitaplarını rivayet etmiştir. Ondan da Hameveyh b. Sehl el-Mesâilî (ö.?) ve Ca'fer b. Ahmed b. Behram (ö.?) rivayette bulunmuştur.⁷⁹ Bu şehirde öne çıkan bir diğer fakih Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed et-Tarhânî (ö.?), fıkıhın yanında hadis ilmiyle de meşgul olmuştur.⁸⁰

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in öğrencisi Furât b. Nasr el-Herevî (ö. 236/850), rivayetleriyle Herat'ta Hanefîliğin yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁸¹ Onun İmam Muhammed'in tüm kitaplarını rivayet etmiş olma ihtimali çok yüksektir.

Ebû Yûsuf'un öğrencisi Muhammed b. Hâlid el-Hanzalî (ö. 264/878), Esterâbâd'da bir cami inşa ederek burada hocasından tahsil ettiği fıkıhı ilk defa tedaris ettirmiştir.⁸² Hatta bu bölgede ilk fıkıh derslerinin bu camide yapıldığı belirtilmiştir. Muhammed b. Hâlid, burada Muhammed b. Fadl b. Atiyye'den de rivayette bulunmuştur.⁸³

İmam Muhammed'in öğrencisi Eyyûb b. Hasan en-Nîsâbûrî (ö. 251/865), Nasrâbâd'a yerleşmiş ve derslerine buradaki mescitte devam etmiştir. Ayrıca onun sûfî kişiliği ve kerametlerine ilişkin anlatılanlar daha geniş kitleler üzerinde etkili olmasını sağlamıştır.⁸⁴ İsmail b. Tevbe el-Kazvîni (ö. 247/861), Kazvin'e yerleşmiş ve İmam Muhammed'den rivayette bulunmuştur.⁸⁵ İmam Muhammed'in öğrencilerinden Sûre b. Hasan el-Elvezzânî (ö.?), çalışmalarını Serahs'ta sürdürmüştür.

⁷⁷ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/551.

⁷⁸ Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf Sehmî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmûîd Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 483.

⁷⁹ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 533.

⁸⁰ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 539.

⁸¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/405.

⁸² Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/53; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 406.

⁸³ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 406.

⁸⁴ İbn Bey' en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, 20/175.

⁸⁵ Kelbî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 1/286.

C. Hanefî Düşüncenin Mâverâünnehir Bölgesinde Yayılması

Buhara, Semerkant ve Nesef gibi şehirleri içine alan Mâverâünnehir, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan geniş bir alanı kapsar.

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Fadl b. Atıyye (ö. 180/796), Buhara'ya göç edip yerleşmiştir. Burada tesis ettiği ders halkasında yetiştirdiği öğrenciler arasında Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buhârî (ö. 217/832) de bulunmaktadır.⁸⁶ Ebû Hafs el-Kebîr, ondan fıkıh tahsil etmiş ve sonrasında Irak'a gelerek İmam Muhammed'in ders halkasına katılmıştır. Ebû Hafs el-Kebîr, İmam Muhammed'in eserlerini Buhara'da rivayet etmiştir. Ayrıca râvilerin arasında en güvenilir olanlardan biri kabul edilmiştir.

Muhammed b. Fadl'ın akranları Muhammed b. Kâsım el-Esedî, Muhammed b. Selâm, İsa Gancâr, Mâverâünnehir'de Ebû Hanîfe'nin ilmini yaymışlardır. İshak b. Bişr de (ö.?) Buhara'ya yerleşmiş, halife Me'mûn döneminde kimsenin cevaplayamadığı meseleleri toplayarak onun iltifatına mazhar olmuştur.⁸⁷ Benzer bir olay Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Semerkantlı Ebû Mukâtil es-Semerkandî için anlatılır.

Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî (ö. 208/823), çok uzun yıllar Ebû Hanîfe'nin yanından ayrılmamış, özellikle onun itikadî görüşlerini içeren eserlerini Mâverâünnehir bölgesine taşımıştır. Bu bölgede Mâtürîdî mezhebinin ortaya çıkışında onun da katkısı bulunmaktadır. Yine Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû Mukâtil Şerîk İbn Ebû Abdülmelik el-Utkî, hocasının ilmini Mâverâünnehir bölgesinde yaymaya gayret etmiştir.⁸⁸

Horasan ve Mâverâünnehir'de Hanefiliğin yayılmasında en büyük katkıyı yapanlardan biri de Ebû Süleyman el-Cüzcânî'dir. Zira onun yetiştirdiği talebeler bu bölgedeki şehirlerde kadılık gibi resmi görev almış veya ders halkaları tesis etmişlerdir.⁸⁹ Özellikle öğrencileri Nusayr b. Yahyâ ve Muhammed b. Seleme, Belh ve Mâveraünnehir'de İmam Muhammed'in eserlerini okutup, rivayet ederek Hanefiliğin yayılmasında önemli rol oynamışlardır.

Ebû Yûsuf'un öğrencisi Eflah b. Muhammed b. Zur'a' es-Sülemî, Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerini Buhara'ya taşıyan ilk kişidir. Ebû Hafs el-Kebîr, ondan Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini öğrendikten sonra İmam

⁸⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/553.

⁸⁷ Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*.

⁸⁸ Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 224-225.

⁸⁹ Öğrencileri için bkz. Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 1/277-278; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/160, 88, 129, 136, 246, 275, 363, 2/200; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, 59.

Muhammed'in derslerine katılmak üzere Irak'a gitmiştir.⁹⁰ Eflah b. Muhammed'in Buhara'daki çalışmalarının bölge halkı üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Buhâra'da Hanefiliğin yayılmasında belki de İslam tarihinde ilk defa "medrese" olarak adlandırılmayı hak eden ilmî faaliyetin büyük bir etkisi olmuştur. Buhara'da Hanefilerin liderliğini yapan, doğunun fakihî unvanına sahip Ebû Hafs el-Kebîr, Mâverâünnehir'de Hanefiliğin gelişmesinde büyük bir öneme sahiptir.⁹¹ Onun başlattığı çalışma ve yetiştirdiği öğrenciler, bölgede asırlarca etkili olmuş, bunun neticesinde mezhep literatürüne çok önemli katkılar sağlanmıştır.⁹² Ebû Hafs'ın ders halkasını Buhara'nın bir köyünde tesis ettiği ve çok sayıda öğrencisi olduğu belirtilmiştir.⁹³ Kaynaklarda Ebû Hafs el-Kebîr veya oğlu Ebû Hafs es-Sağîr'in inşa ettiği bir medreseden bahsedilmekte ve bu medresenin 361/972 yılında hala faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Bu medrese, çok sayıda öğrenci yetiştiren Ebû Hafs el-Kebîr tarafından kurulmuş ve oğlu Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878) tarafından devam ettirilmiş olması gerekir.⁹⁵ Muhtemelen onun vefatından sonra da öğrencileri bu medreseyi korumuş ve faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ebû Bekir b. Şâhuveyh'in (ö. 361/972) ve Ebû Hafs el-Kebîr'in soyundan gelen Ahmed b. Mes'ûd'un (ö. 655/1257) bu medresede ders verdiği göz önünde bulundurulduğunda bu medresenin faaliyetlerinin asırlar boyu devam ettiği ortaya çıkmaktadır. Büyük bir ihtimalle mezhebin en önemli iki râvisi Ebû Hafs el-Kebîr ve Ebû Hafs es-Sağîr, İmam Muhammed'in kitaplarını burada rivayet etmiştir. Burada Hanefî düşüncesinin hem itikâdî hem de fikhî yönüyle öğretildiği de muhakkaktır. Dolayısıyla bu medresenin faaliyetleri çerçevesinde yapılan çalışmaların Hanefî düşüncesinin bu bölgeye hâkim olmasına yaptığı katkı çok büyük olmuştur. Ayrıca Ebû Hafs el-Kebîr ile İmam Buhârî arasında çekişmeyi konu edinen rivayete göre Ebû Hafs, İmam Buhârî'nin ehil olmadığı gerekçesiyle

⁹⁰ Murat Şimşek - Şaban Kütük, "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme", *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 119.

⁹¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/37-38; Mehmet Boynukalın, "Mukaddime", *el-Asl*, kitap editörü Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 93.

⁹² Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 200.

⁹³ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/3.

⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/47-48.

⁹⁵ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 52/251.

Buhara'da fetva vermesini yasaklamıştır. Ebû Hafs, onu denemek için aynı koyun veya ineğin sütünü içen çocukların süt kardeşliği nedeniyle birbirine haram olup olmayacağını sormuş, İmam Buhârî de haram olacağı cevabını vermiştir. Bunun üzerine Buhârî şehirden çıkarılmıştır. Leknevî, böyle bir olayı gerçeklikten uzak görür. Buhârî gibi büyük bir âlim için bu durumu mümkün görmez.⁹⁶ Diğer taraftan Buhârî'nin şehirden çıkarılması ile ilgili başka bir rivayet zikredilir. Buna göre Buhârî, "Kulların fiilleri yaratılmıştır. Benim Kur'an okumam yaratılmıştır." gibi i'tizâl görüşlerini çağrıştıran sözleri nedeniyle Buhara'dan çıkarılmıştır.⁹⁷ Bunun dışında Buhârî'nin evine gelerek çocuklarına kendi kitaplarını okumasını isteyen valinin isteği geri çevirmesi sebebiyle şehirden sürüldüğü rivayet edilmiştir.⁹⁸ Buhârî'nin şehirden sürülmesiyle ilgili bu üç rivayet arasında sonuncusu daha gerçek gibi görünse de ilk rivayet ehl-i re'y ile ehl-i hadis çekişmesini göstermesi açısından önemlidir. Rivayetlerin öncesi ve sonrası birlikte değerlendirildiğinde Hanefî düşünceye sahip olanların ehl-i hadisten birinin şehirden sürülmesini zafer şeklinde algıladıkları anlaşılmaktadır. Bu durum her iki grubun aralarında ciddi bir çekişmenin varlığını ortaya koymaktadır. İkinci rivayet, Buhara'da Mu'tezile'ye karşı sergilenen tavır göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Buhara ehl-i re'y fukahâsının i'tizâl düşüncesine karşı çıktığı ve Mu'tezilîlerin burada barınmasına izin vermedikleri sonucu çıkarılabilir.

Abdullah b. Mübârek ve Ebû Hafs el-Kebîr'in öğrencilerinden Ahmed b. Azîz, Kuteybe b. Müslim'le birlikte Horasan'a gelmiş ve buradan Nesef yakınlarındaki Bezde köyüne geçip yerleşmiştir. Hanefî düşünceye sahip olduğu belirtilen Ahmed b. Azîz, el-Bezî (el-Bezdevî) nisbesine sahiptir. O, bu bölgede tedris çalışmalarında bulunmuştur.⁹⁹ Tirmiz halkının imamı Abdülaziz b. Hâlid, bu bölgede hocasının fikhını yaymış, Tirmiz ve Sağâniyân'da kadılık yapmıştır.¹⁰⁰

D. Hanefî Düşüncenin Mısır ve Kuzey Afrikaya Girişi ve Yayılması

1. Hanefî Düşüncenin Kuzey Afrika'da Yayılması

Ebû Hanîfe'nin derslerine en az katılım kuzey İfrîkiyye (Tunus ve

⁹⁶ Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18.

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/617-618; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 20/153-154; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, 18-19.

⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât ve zuyûluhu*, 2/32; İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mulûk*, 12/119.

⁹⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/177.

¹⁰⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/493, 555.

çevresi) ve Mısır bölgelerinden gerçekleşmiştir. Bunda Ebû Hanîfe'nin ilim halkasının yer aldığı Kûfe ile bu bölgeler arasındaki etkileşimin az olması, söz konusu bölgelerden hac veya umre için gelenlerin o dönemde ilmî şöhreti İslam dünyasına yayılmış olan İmam Mâlik ve Medine ekolü ile muhatap olmaları, bölge halkının sade yaşam tarzının Medine şartlarına benzemesi sebebiyle İmam Mâlik'in içtihatlarının yaygın olarak benimsenmesinin etkisi bulunmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin Kayrevanlı öğrencisi Abdullah b. Ferrûh (ö. 176/792), hocasının görüşlerini İfrîkiyye ve Sicilya'ya ilk götüren fakihdir. İbn Ferrûh, bölgeye gelinceye kadar burada ehl-i hadis yaygındı. Onun çalışmalarıyla bölgede Hanefilik yayılmaya başlamıştır. İbn Ferrûh, İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiş ancak başlangıçta İmam Mâlik'e daha çok itimat etmiştir. İfrîkiyye'ye döndüğünde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin daha doğru olduğu kanaatine varmış ve onun mezhebine meyletmıştır. İbn Ferrûh, Kayrevan'a döndükten sonra buradaki Ukbe Camii'nde bir ders halkası oluşturmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.¹⁰¹ Öğrencileri arasında Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm et-Teymî (ö. 200/818), Ebû Tâlib Abdullah b. Osman el-Ebzârî, Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî (ö. 214/829), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Hassân el-Yahsubî, Hubeyb b. Saîd, Zürâra b. Abdullah bulunmaktadır.¹⁰² İbn Ferruh ve onun öğrencilerinin çalışmaları neticesinde bölgede Hanefiliğin yaygınlaştığı ve Esed b. Furât'ın kadı olmasına kadar bu durumun devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰³

Kuzey Afrika'da İbn Ferrûh'un öğrencisi Ebû Muhriz Muhammed b. Abdullah el-Kinânî, Ağlebîler tarafından 191/806 yılında kadı tayin edilmiştir.¹⁰⁴ Onun Esed b. Furât'la (ö. 213/828) birlikte aynı şehirde kadılık yaptığı, bu durumun da ilk kez olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İmam Mâlik'ten rivayette bulunan Muhammed b. Abdullah'ın Ebû Hanîfe'nin mezhebine meylettiği de ifade edilmiştir.¹⁰⁵ İbn Abdûn olarak tanınan Muhammed b.

¹⁰¹ Arif Köten, "İbn Ferrûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/493.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Acar, *Endülüste Hanefilik* (Konya: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 157-167.

¹⁰³ Ahmed b. İsmail b. Muhammed Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa* (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1990), 53 Ayrıca 1. dipnota bkz.

¹⁰⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 15/380; İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Mısırî*, 2/213-214.

¹⁰⁵ Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed el-Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tûnus* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyye, ts.), 84; İbn Sâlim Muhammed

Abdullah, Ahmed b. İbrahim tarafından 275/888-277/889 yılları arasında Kayrevân kadısı olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁶

Hanefî mezhebinin ilk dönemlerde bölgede yayılmasında İmam Mâlik'in öğrencilerinden Esed b. Furat'ın önemli bir etkisi ve katkısının olduğu görülmektedir. İmam Muhammed'in evinde misafir edip ders verdiği Esed b. Furât, Ebû Yûsuf ve Esed b. Amr'ın derslerine de katılmıştır. 181/797 yılında İfrîkiyye'ye dönen Esed b. Furât, Kayrevan kadısı olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁷ Bir başka rivayete göre Esed b. Furât, İmam Muhammed'in yanında eğitimini tamamlayıp Mağrib'e döndüğünde iki genç ona talebe olmuş ve ondan Ebû Hanîfe'nin görüşlerini öğrenmiştir. Onların çalışmaları ile bu bölgede Hanefilik yaygınlaşmıştır.¹⁰⁸ Diğer bir rivayete göre İfrîkiyye ve Mağrib'de önceleri Hanefilik yaygınken Ali b. Ziyâd, İbn Eşres, Behlûl b. Râşid sonrasında Esed b. Furat'ın buraya gelişiyle Mâlikîlik bölgede yaygınlaşmaya başlamıştır. Sahnûn'la (ö. 240/854) birlikte bölgede Mâlikîler çoğunluğu teşkil etmiştir.¹⁰⁹ Abdullah b. Ferrûh ve Esed b. Furât'ın öğrencisi olan Ma'mer b. Mansûr'un (ö. 237/851) Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzere olduğu belirtilir.¹¹⁰ Esed b. Furât ve Zeyd b. Beşîr el-Endelûsî'den rivayetleri bulunan Süleyman b. İmrân (ö. 270/891), Ağlebîler döneminde önce Bâce kadılığı yapmış, Sahnûn'un vefatından sonra da İfrîkiyye kadılığına getirilmiştir. O, Bâce kadılığı sırasında Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre hüküm verdiği gerekçesiyle Sahnûn'a şikâyet edilmiştir.¹¹¹ Süleyman b. İmrân'ın Mâlikîleri cezalandırdığı da rivayet edilir.¹¹² Bu rivayete göre mezhepler arası çekişmeler bu bölgede de yaşanmıştır.

Rivayete göre Esed b. Furât, Kayrevan'a döndüğünde kitabı *el-Esediyye* büyük ilgi görmüştür. Ancak bu esere ehl-i hadis ulemâsı tarafından birtakım eleştiriler yöneltildi. Bu eleştirileri yöneltenlerden biri de öğrencisi

b. Muhammed Mahlûf, *Şeceratu'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/137-138.

¹⁰⁶ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/66-67; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/223/224.

¹⁰⁷ Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tûnus*, 82-83.

¹⁰⁸ Teymûr, *Nazara târihiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa*, 54.

¹⁰⁹ Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî, *Tertibu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Muhammediye: Matbaatu Fidâle, 1970), 1/25.

¹¹⁰ Mağribî, *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tûnus*, 112.

¹¹¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/246; Ebû Abdullah Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtu'z-zarîf bi husni't-ta'rîf*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 3/39-40.

¹¹² Muhammed Mahfûz, *Terâcîmu'l-müellifîn et-Tûnusiyîn* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/187.

Sahnûn'du. Esed b. Furât, tespit edilemeyen bir sebepten dolayı diğer öğrencilerinin aksine Sahnûn'un *el-Esedîyye*'yi edinmesini istememişti. O da başka yollardan edindiği bu eseri Mısır ve Hicaz'a çıktığı yolculukta beraberinde götürmüştür. İki yıl süren bu yolculuğu esnasında İmam Mâlik'in talebeleri başta olmak üzere pek çok âlimle görüşmüştür. Bunlardan bir olan İbnü'l-Kâsım'a *el-Esedîyye*'yi de arz etmiştir. Sahnûn'un bu çalışmaları neticesinde *el-Esedîyye* üzerinde birtakım tashihler ve ilaveler yapılmıştır. Sahnûn, İbnü'l-Kâsım'ın vefat ettiği 191/807 yılında Kayrevan'a döndüğünde Esed b. Furât, bu durumu hoş karşılamamıştır. O, bu tarihten sonra Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet etmeye başlamıştır.¹¹³ Esed b. Furât, bazı meselelerde Ebû Hanîfe'nin içtihatlarını İmam Mâlik'in içtihatlarına tercih ederdi. Bu bağlamda Esed b. Furât'ın, beslendiği ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerini mezcettiği ve mezhep taassubu gütmeye başladığı söylenilebilir. Esed b. Furât'ın ders halkasına katılıp Hanefî düşünceye sahip olan öğrencileri arasında Ma'mer b. Mansûr, Muhammed b. Kâdim, Ebû Sinan Zeyd b. Sinan, Ebû'l-Fazl Abbâs es-Sidrî, Ali b. Kesîr, Süleyman b. İmrân, Ebû'l-Minhâl ve Kâsım b. Ebû'l-Minhâl bulunmaktadır.¹¹⁴ Ayrıca bu bölge fukahâsı arasında bulunan kadı Ebû'l-Kâsım et-Tûrî, Ebû'l-Abbâs b. Zürzür, Hişâm b. Irâkî, Ebû Akkâl b. Cürçür, Abdullah b. Muhammed el-Eşec ehl-i re'y olarak zikredilmiştir.¹¹⁵ Esed b. Furât ve öğrencilerinin çalışmaları Kuzey Afrika, Sicilya ve Endülüs'te Hanefîliğin yayılmasını sağlamıştır. Ebû Zehrâ, Esed b. Furât'ın İmam Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin ashabından ders aldığını ancak daha çok Ebû Hanîfe'nin mezhebine meylettğini belirtmektedir. O, Hanefîliğin kuzey Afrika'da yaygınlaşmasını Esed b. Furât'ın çalışmalarına bağlar.¹¹⁶

Rivayetler incelendiğinde Esed b. Furât'ın Kayrevan'a dönüşüyle Hanefîliğin yaygın olduğu İfrîkiyye'de Malikîlik de yaygınlaşmaya başlamıştır. Diğer taraftan Esed b. Furât'ın Kayrevan'a geldiğinde Ebû Hanîfe'nin içtihatlarını rivayet etmesi, Ebû Hanîfe'ye olan ilgiyi artırdığı anlaşılmaktadır. Ancak Sahnûn'un Kayrevan'a dönerek ders halkasını tesis etmesi ve 234/849 yılında kadı olarak görev almasıyla birlikte bu bölgelerde Mâlikîler, sayıca üstün duruma geçmişlerdir. H. III. asrın sonunda Ağlebîlerin,

¹¹³ Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/366.

¹¹⁴ Acar, *Endülüste Hanefîlik*, 167-171.

¹¹⁵ Acar, *Endülüste Hanefîlik*, 172-174.

¹¹⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960), 463; Bekir Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 75-100.

tarih sahnesinden çekilmesiyle bölgeye Şîî Fâtımîler hâkim olmuştur.¹¹⁷

2. Hanefî Düşüncenin Mısır'da Yayılması

Mısır hicrî ikinci asrın ortalarında İmam Mâlik'in Mısırlı olan ashabının ve Mısır'a sonradan yerleşen Leys bin Sa'd'ın fikhî görüşlerinin etkisi altındaydı. İmam Şâfiî'nin hicrî üçüncü asrın başında şehre intikaliyle birlikte bölgede Şâfiî mezhebi de yaygın hale gelmiştir. Mısır'da başlangıçta Hanefî fıkıh görüşünün neredeyse hiç yer almadığı, zaman içinde şehre atanan bazı kadılar aracılığıyla Hanefiliğin Mısır'da tanınır hale geldiği görülmektedir. Hicrî 164/780 yılında İsmail b. Yesa' el-Kindî (168/784), Mısır'da Ebû Hanîfe'nin içtihatlarıyla kadılık yapan ilk fakihtir. Mısır'da onun dönemine kadar Ebû Hanîfe bilinmemekteydi.¹¹⁸ Görevi boyunca Ebû Hanîfe'yi takip eden İsmail b. Yesa' çalışmalarıyla bu bölgede Ebû Hanîfe'nin tanınmasını sağlamıştır. Mısır'a Bağdat'tan tayin edilen Muhammed b. Mesrûk (177/793-184/800 arası) gibi bazı kadılar da Ebû Hanîfe'nin içtihatlarıyla görevlerini yerine getirmişlerdir.

Kadı Şuayb b. Süleyman (ö. 204/820) ve oğlu Süleyman'ın Mısır'a yerleşmesi ve burada bir ders halkası tesis etmesi mezhebin burada yayılmasına katkı sağlamıştır. İmam Şâfiî (ö. 204/820) Mısır'a geldiğinde burada Hanefî ders halkasının başında Şuayb b. Süleyman vardı. Süleyman b. Şuayb (ö. 278/891), Mısır'da Tahâvî (ö. 321/933) gibi Hanefî bir imam yetiştirmiştir.¹¹⁹ 205/820 yılında Mısır kadılığına başlayan İbrahim b. Cerrâh el-Mâzenî (ö. 217/832), Mısır'a yerleşen Ali b. Mi'bed er-Rakkî (ö. 218/833), yine burada kadılık yapan Fadl b. Gânim (ö. 236/850), Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884) ve Ahmed b. Ebû İmrân (ö. 280/893) Mısır'da Hanefiliğin temsilcileri olmuşlardır.¹²⁰ Mısır, 273/886 yılından itibaren Tolunoğulları hakimiyetine girmiştir.

E. Hicrî IV. Asırda Hanefî Mezhebinin Yayılımı

İslam'ın yayılmasında etkili bir role sahip olan sınır koruma karakolu olarak nitelendirilebilecek ribâtların Hanefî mezhebinin de yayılmasında etkili olduğu söylenebilir. Ribâtların tarihsel süreçte rolleri kısmi

¹¹⁷ Bölgede Hanefiliğin zayıflamasıyla ilgili bkz. Acar, *Endülüste Hanefilik*, 178 vd.

¹¹⁸ Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 268-269.

¹¹⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/252.

¹²⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/36, 379; Abdurrahman b. Ahmed İbn Yunus, *Târîhu İbn Yunus el-Misrî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2/155, 27-28; Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 339-341.

değişikliklere uğramıştır. Ribâtlar, sınır karakolundan hankâh ve zâviyeye kadar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Bilindiği üzere ribâtlar ilk olarak sınırları korumak üzere inşa edilmiştir. Ribâtlarda belli sayıda asker, onların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde silah depoları, talimgâhlar, dinlenecekleri odalar, hamam, yemek pişirilen yerler vb. bulunuyordu. İlerleyen dönemlerde askerlerin arasında murâbit denilen gönüllüler de katıldı. Bunlar savaş zamanı savaşa iştirak eder, diğer zamanlarda da ibadet, zikir, irşad ve tebliğle meşgul olurlardı. Hicrî ikinci, üçüncü ve dördüncü asırlarda Hanefîler arasında ribâtlarda yaşayan çok sayıda murâbit bulunmaktaydı. Horasan ve Mâerâünnehir'deki Hanefîler genellikle zahit ve sûfî niteliğe sahip olup genellikle bu ribâtlarda cihat ve tebliğle meşgul olmuşlardır. Özellikle İmam Mâturîdî'nin (ö. 333/944) hocası Ebû Bekir el-Cüzcânî, arkadaşları ve talebeleri bu ribâtlarda gazi, esnaf ve tüccarlar arasında faaliyet göstermişlerdir.¹²¹ Buralarda Müslüman olanlara Kur'an, hadis, fıkıh vb. ilimler öğretiliyordu. Sonraki dönemlerde ribâtlar sûfî ve zahitlerin kullandığı eğitim-öğretim mekanlarına dönüşmüştür.¹²² Ribâtlarda kalan âlimlerin er-Ribâtî nisbesi aldıkları görülmektedir.¹²³ Semerkant'ta Gaziler Ribâtı'nda İmam Mâturîdî akaid ve kelim, Hakîm es-Semerkandî de (ö. 342/953) hikmet ilmini okutmuşlardır. Hatta burada Şîilerle münazara etmişler ve onlara galip gelmişlerdir. Bundan sonra bölgede ehl-i sünnet güçlenmiştir.¹²⁴

Yaşadığı dönemde ilim beldelerinin birçoğunu dolaşan ve bu bölgelerdeki ilmî durum, mezheplerin konumu ve birbiriyle ilişkisi, ulemânın birbiriyle, siyasetle ve halkla ilişkisi konusunda önemli bilgiler veren Makdisî (ö. 390/1000), yaşadığı asırda 28 mezhebin bulunduğunu, bunların Şia, Hâricîlik, Mu'tezile ve Mürchie kaynaklı olduğunu, bu dört mezhebin kaynağının ise Hz. Osman'ın katli olduğu tespitini yapar. Makdisî, fıkıh mezheplerini Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, ve Davûdî (Zahiriyye) şeklinde sıralar. Ashâbu'l-hadîs olarak, Hanbeliyye, Râhaviyye Evzâiyye ve Münziriyye'yi zikreder. Makdisî, Mu'tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye ve Sâlimiyye'yi kelim

¹²¹ Ashirbek Muminov, "Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Semerkand'daki Muasırları", çev. Rysbek Alimov, *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014), 34.

¹²² Ribât ile ilgili bkz. İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/76-79.

¹²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/70, 69 vd. Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 2/14.

¹²⁴ Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası* (İstanbul, Doçentlik Tezi, 2001), 24.

mezhepleri olarak ifade eder.¹²⁵

Makdisî, kendi döneminde Irak bölgesinde fukahâ ve kadıların çoğunun Hanefî olduğunu, Bağdat'ta çoğunluğun Hanbelî ve Şîî olduğunu kaydeder. Özellikle Kûfe'de Şîîlerin çoğunlukta olduğunu belirtir. Ayrıca Mâlikî, Eş'arî, Mu'tezilî, Neccârî fukahânın bulunduğunu belirtir.¹²⁶ Hanefiliğin doğduğu yerde onların çoğunlukta olmaması dikkat çekicidir. Hicrî dördüncü asrın ilk çeyreğinden sonra Bağdat'ın Şîî Büveyhîlerin eline geçtiği hatırdadır tutulmalıdır. Makdisî, Akûr adı verilen Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgede, güneyi dışında, Müslümanların mezheplerinin sünnet ve cemaat olduğunu, güneyde ise Mu'tezîlerin bulunduğunu ve bölgede re'yci olarak Hanefî ve Şafiîlerin bulunduğunu belirtir.¹²⁷ Makdisî'nin Mu'tezile'yi, sünnet ve cemaat mezhebi olarak değerlendirmemesi yaşadığı dönem açısından dikkat çekicidir. O, Mu'tezile'nin akla fazlaca ehemmiyet vermesi sebebiyle böyle bir değerlendirmeye gitmiş olabilir.

Makdisî, Şam bölgesinde Taberiyye mezhebinin çoğunlukta olduğunu, Dımaşk camiinde Şâfiî fakihlerin bulunduğunu, Hanefî mezhebine mensup kimselerin az olmasına rağmen bu bölgede görev yapan kadılarının Hanefî olabileceğini belirtir. Ayrıca Mescid-i Aksâ'da Hanefîlerin defterden okudukları bir zikir meclisi bulunduğu kaydedilir.¹²⁸ Bu meclis muhtemelen Hanefî olan Kerramîlere aittir. Makdisî, Mısır'da Hanefîlerin varlığından bahsetmezken Kuzey Afrika'da, Mâlikîlerin çoğunlukta olmakla birlikte yer yer Hanefî ve Şafiîlerin bulunduğunu ifade etmektedir.¹²⁹

Makdisî, Merv'de Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu, her gece güzide insanların bir mecliste toplandığını, Ebû Hanîfe'yi bilen bir fakihin müzakereler yaptığını, şehirde medreselerin bulunduğunu ve her müderrisin bir görevi olduğunu belirtir.¹³⁰

Makdisî, Horasan bölgesinde Şaş'ın köyleri, Îlâk, Tûs, Nesâ, Abîverd, Tarâz, Sanagâc, Buhara'nın köyleri, Senc, Dandânakân, Esferâyin, Ceveyân dışında Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu, buralarda ise Şafiîlerin

¹²⁵ Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1991), 37-38.

¹²⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 127, 126.

¹²⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 142.

¹²⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 179-180, 182.

¹²⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 236.

¹³⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 310-311.

bulduğunu belirtir.¹³¹ Ayrıca Ahfez'de bulunan çok sayıda Hanefînin arasında büyük fukahâ ve imamları bulunduğunu belirtilmiştir.¹³²

Makdisî, Cürcan'ın çoğunun, Taberistan'ın bir kısmının, Rehâb bölgesindeki Debil'in ekserisinin Hanefî olduğunu, bazı şehirlerde çoğunlukta olmasa da Hanefîlerin bulunduğunu, Cebâl bölgesinde Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu ayrıca köylerde yaşayan Hanefîlerin Za'ferâniyye'den, diğerlerinin Neccâriyye'den olduklarını belirtir.¹³³ Ayrıca Fârs bölgesinde Hanefîlerin çok olduğunu, Sind bölgesindeki kasabalarda da Hanefîlerin bulunduğunu belirtilmiştir.¹³⁴

Makdisî'nin Duhistan'da ashab-ı hadisin ve Hanefîlerin kendilerine ait camilerinden bahsetmesi manidardır.¹³⁵ Bu durum mezhep taassubundan kaynaklanabileceği gibi bu camilerin her birinde bulunan Hanefîlerin ve ashab-ı hadisin ders halkasına işaret etmek istenmiş olması da mümkündür. Ancak onun sık sık mezhep taassubundan bahsetmesi ve bazı âlimlerin mezhep taassubu ile ilgili eleştirilerine yer vermesi ilk ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹³⁶

Sicistan'ta Hanefî olan Semekiyye ile Şafiî olan Sıddikiyye arasında çatışmaların yaşandığı, hatta kan döküldüğü ve sultanın araya girdiği, Serahs'ta Hanefî olan Arûsiyye ile Şafiî olan Ehliyye arasında çatışmaların var olduğu, Merv, Belh ve Semerkant gibi birçok şehirde mezhep taassubunun olduğu belirtilmiştir.¹³⁷

Makdisî, Rey'de Hanefîlerin çoğunlukta olduğunu, bunların Neccâriyye'den olduklarını belirtir. Ancak köylerdeki Hanefîlerin Za'ferâniyye olduklarını, bunların halku'l-Kur'an meselesinde Neccâriyye'den ayrıldıklarını belirtir. O, halkın bu konuda fukahâyâ tâbi olduklarını ayrıca Rey'de halku'l-Kur'an hususunda tutuculuğun yaygın olduğunu ifade eder.¹³⁸

Dönemin Belh meşâyihından Ebû Abdullah Muhammed b. Huzeyme el-Kallâs el-Belhî (ö. 314/926), hadis çalışmaları ile öne çıksa da farklı içtihatlarıyla Hanefî düşüncesinin yerleşmesi için çaba göstermiştir. Onun

¹³¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 323.

¹³² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 415.

¹³³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 365, 379, 395.

¹³⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 439, 481.

¹³⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 359.

¹³⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 366-367.

¹³⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 336.

¹³⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 394, 395, 396.

kanın temiz olması ve abdesti bozmayacağı görüşünde olduğu, Muhammed b. Seleme'nin de bu hususta ona tabi olduğu, ayrıca bu görüşün Ebû Yûsuf'tan da rivayet edildiği belirtilmiştir. Onun mezhep içi görüşlerini derlediği *el-İhtiyârât fî'l-mezheb* adlı bir eseri olduğu da belirtilmiştir.¹³⁹ Tahâvî, aynı isme sahip çağdaşı, Şâfiî âlim Ebû Amr Muhammed b. Huzeyme el-Basrî'den (ö. 311/923) çokça rivayette bulunmaktadır. Ebû Amr, Mısır'a yerleşmiş burada hadis rivayet etmiştir. Tâhâvî ile Belhli Muhammed b. Huzeyme'nin arasında bir ilişki kurulması mümkün görünmemektedir.

Belh'de Hanefiliğin yaygın olması ve burada çok sayıda fakihin yetişmesinden dolayı buraya dâru'l-fıkıh denilmiştir. Ayrıca bu şehre Mürcîliğin de çok yaygın olması deneniyle Mürcîâbâd da denilmiştir.¹⁴⁰ Sâmânî hükümdarının Ramazan gecelerinde münazaralar düzenlediği, kendisinin Hanefî mezhebine meyli olduğu, sultan nezdinde itibarı bulunan Buhara emirinin de Hanefî olduğu ve Hanefî içtihatlarını şehirde uyguladığı belirtilmiştir.¹⁴¹

Ummân, San'â ve Sa'de'de Hanefîlerin, Irak bölgesinde Hanefî fukahâ ve kadıların, Şam bölgesinde belki Hanefî kadıların çoğunlukta olduğu, Hanefî olmayan kasaba ve beldelerin az olduğu belirtilmiştir.¹⁴² Makdisî, Endülüs'te Hanefîlik veya Şafîlik zuhur etse de yasaklandığını ifade eder.¹⁴³ O, İmam Muhammed'e talebelik yapan Esed b. Abdullah'ın (Esed b. Furât'ı kastediyor.) Mağrib'e geri dönmesiyle birlikte Hanefî mezhebinin bu bölgede yayıldığını belirtir. Endülüs'te sultanın huzurunda Hanefîlerle Mâlikîler arasında yapılan bir münazarada sultan, Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'in nereli olduklarını öğrenince "Bize hicret yurdunun âlimi yeter." diyerek Ebû Hanîfe'nin ashabını huzurundan çıkartmıştır. Hanefî mezhebinin Endülüs'te yayılmamasının sebebi bu olay gösterilmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca Sicilyalıların çoğunun Hanefî olduğunu belirttikten sonra Nîsâbûr'da bazı Kerrâmî meşâyihinin kitaplarında Mağrib'de 700 civarında tekkeleri olduğu bilgisini okuduğunu belirtir.¹⁴⁵ Makdisî, bu iki bilgiyi arka arkaya vererek Mağrib'de Hanefî mezhebinin Kerrâmîler vasıtasıyla yayıldığını ima etmektedir.

Kuzey Afrika'da Sahnûn ve öğrencilerinin çalışmaları neticesinde

¹³⁹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/253.

¹⁴⁰ Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, 515.

¹⁴¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 339, 282.

¹⁴² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 96, 127, 180.

¹⁴³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 236.

¹⁴⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 237.

¹⁴⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 238.

Mâlikî mezhebi taassubu oluşmuştur. Makdisî'nin verdiği bilgilere göre Endülüslüler, Allah'ın kitabı ve *el-Muvatta*'dan başka bir şey bilmediklerini söylerler. Hanefilik ve Şâfiîlik zuhur etse de engellemeye çalışırlar. Hele Mu'tezilî, Şîi veya bunların benzeri ortaya çıksa belki de öldürürler. Ayrıca o, Mağrib'den Mısır'a kadar Şâfiîliğin bilinmediğini, buralarda Hanefî ve Mâlikîliğin yaygın olduğunu belirtir. Makdisî, bir gün onlarla bir meseleyi müzakere ederken İmam Şâfiî'nin görüşünü nakledince biri: "Sus, Şâfiî de kim? İki (ilim) deryası vardır. Ebû Hanîfe, doğdakilerin, Mâlik de batının deryasıdır. Bu ikisini bırakıp da sâkî ile mi meşgul olacağız." dedi. Makdisî, bundan Mâlikîlerin İmam Şâfiî'ye kızdıkları sonucuna ulaşmıştır.¹⁴⁶

Sonuç

İslam dünyasında hicrî ikinci asırda pek çok şehirde ilmî faaliyetler yürütülmekle birlikte özellikle Hicaz'da Medine, Irak'ta Kûfe şehri İslam devletinin sırasıyla ilk iki başkenti olmalarının ve bu şehirlerde ilk zamanlardan beri kurulan ilim halkalarının etkisiyle diğer şehirlere göre temayüz etmişti. İmam Mâlik'in fıkıh düşüncesi Hicaz bölgesi dışında özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs hattı boyunca daha fazla yaygınlık gösterirken Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesi ise Kûfe ve Bağdat yanında İslam dünyasının doğu bölgelerinde daha çok yaygınlaşmaya başlamıştı.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin büyük bir kısmı Ahvaz, İsfahan, Hemedan, Rey, Cürçân, Nesa, Merv, Buhara, Semerkant, Belh, gibi Horasan, Mâverâünnehir ve Hârizm şehirlerinden, yine büyük bir kısmı da Kûfe, Basra ve Bağdat civarından geri kalanların ise Mekke, Medine, Yemen, Bahreyn, Musul ve Mısır'dan gelmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına en çok öğrenci Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerin, daha sonra Irak ve çevresinden, en az öğrenci ise Kuzey Afrika ve Mısır tarafından gelmiştir. Öğrencilerin çoğunluğunun geldikleri bölgelerdeki Hanefî düşüncenin etki alanı ve yayılımı, öğrenci sayılarıyla doğru orantılıdır. Diğer bölgelere nazaran en az öğrencinin geldiği Kuzey Afrika ve Mısır'da Hanefî düşüncenin yayılması sınırlı olmuş, bu bölgelerde özellikle Endülüs'te Mâlikî düşünce ağırlık kazanmıştır. Mısır'da ise İmam Şâfiî'nin buraya yerleşmesinden itibaren onun fıkıh yaygınlaşmaya başlamıştır.

Birçok uzak şehirden gelen öğrenciler, Ebû Hanîfe'nin düşüncelerini bu şehirlerde rivayet etmişler ve onun tanınmasını sağlamışlardır. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, hocalarının görüşlerini tedvin ederek farklı coğrafyalara onun kitaplarının ulaşmasını sağlamışlardır. Özellikle İmam

¹⁴⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 236-237.

Muhammed'in ders halkasına gelen öğrencileri onun eserlerini istinsah ederek beraberlerinde götürmüş, kendi memleketlerinde Ebû Hanîfe'nin fikhını rivayet etmişlerdir. Bu eserler özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de meşhur olmuş ve oralarda ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

Ebû Hanîfe'nin mevâlîden olması özellikle yeni Müslüman olan mevâlî öğrencilerin ilim tahsili için onu tercih etmelerine sebep olmuştur. Emevîlerin mevâlîden olan Müslümanlara karşı ırkçı tutum sergilemeleri öğrencilerin tercihlerini bu yönde etkilemiştir. İlim taliplerinin Irak yönüne hareketliliği Ebû Hanîfe vefat ettikten sonra da devam etmiş ve özellikle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in derslerine uzak şehirlere çok sayıda öğrenci gelmiştir. Bu öğrenciler memleketlerindeki ilim meclisleri ve ders halkalarıyla Irak'takiler arasında köprü vazifesi görmüşlerdir.

İlmî hareketliliğin en önemli sonuçların biri şüphesiz Ebû Hanîfe ve öne çıkan öğrencilerinin hukuk düşüncelerinin uzak şehirlere taşınmasıdır. Bununla birlikte diğer önemli bir sonucu da Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin de taşınmasıdır. Özellikle Mâverâünnehir bölgesinin Ebû Hanîfe'yi daha çok sahiplendiği, özellikle onun itikadî görüşlerine sıkıca bağlı oldukları görülmektedir. Bu bağlılığın neticesinde ilerleyen asırlarda kendisini ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak tanımlayan Mâtürîdî mezhebi doğmuştur.

Hanefî düşüncenin yayılmasındaki önemli sebeplerden biri de özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de Hanefî fukahânın zahidâne bir yaşam tarzı benimsemesi, mutasavvıflarla yakın ilişkiler kurmalarıdır. Bu bölgedeki pek çok Hanefî fakih ribâtlarda hem cihat hem de eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ribâtları mesken tutan Hanefî fukahânın ayrıca sûfi kimliklerinin olduğu görülmektedir.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin faaliyetleriyle Hanefîliğin yaygınlaşması ve diğer tabirle Irak'ta neşet eden re'y geleneğinin Horasan ve Mâverâünnehir'de kabul görmesi, kadıların bu gelenekte yetişen fukahâ arasından seçilmesini gerektirmiştir. Ayrıca Ebû Yûsuf'un kâdî'l-kudât olmasıyla birlikte onun kadı atamalarında söz sahibi olması ve yargı alanında farklı uygulamaların önüne geçilip yargıda birliğin sağlanmaya çalışılması, Hanefî kadıların atanmasına öncelik tanınmasını sağlamıştır. Ancak bu, tüm kadıların Hanefîlerden atandığı anlamına gelmemektedir. Özellikle ilerleyen dönemlerde diğer mezheplerin uzak bölgelere yayılması neticesinde bölge halkının mezhebine göre kadı tayinleri yapılmıştır. Özellikle yeni Müslüman olan bölgelerdeki Hanefî kadıların, o bölgelerde Hanefîliğin tanınmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca kadı olmak isteyen talebeler, bu uygulama karşısında

özellikle Hanefî hocalardan fıkıh tahsil etme yolunu tercih etmiş olabilirler.

Hicrî ikinci asrın son çeyreğiyle birlikte Abbâsî devletinin yargı teşkilâtında büyük söz sahibi olan Hanefî fukaha bir anlamda Hanefî mezhebinin Abbâsî devletinin yarı-resmî mezhebi hüviyetine kavuşmasına aracılık etmiştir. Bu durum, Abbâsîler zamanında Müslüman olan veya kitleler halinde İslam'ı benimseyen Türk topluluklar arasında Hanefîliğin hızlı bir biçimde yayılmasını ve benimsenmesini sağlamıştır.

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı:

Yazar(lar), makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.

3. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar(lar), çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

ACAR, Abdullah. *Endülüste Hanefîlik*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.

AVCI, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

BARDAKOĞLU, Ali - ÖZEL, Ahmet. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-27. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

BÂSELÛM, Mecdî. "Mukaddimetü't-tahkîk". *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*. kitap editörü Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

BEZZÂZÎ, Hâfızüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî. *Menâkıbü Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1981.

BOYNUKALIN, Mehmet. "Mukaddime". *el-Asl*. kitap editörü Ebû Abdullah

- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- CEZERÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.
- ÇEKER, Huzeyfe. "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicrî VI. Asrın Sonuna Kadar)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201.
- DÂRİMÎ, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ved'uaafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- Ebû NUAYM el-İSFAHÂNÎ, Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974.
- Ebû ZEHRA, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, 1960.
- Ebû'l-HÂC, Salâh Muhammed. *el-Medhalü'l-mufassal ilâ 'l-fikhi'l-Hanefî*. Amman: Dâru'l-Feth, 2017.
- Ebû'l-HÂC, Salâh Muhammed. *İmâmü eimmeti'l-fukaha Ebû Hanîfe en-Nu'mân*. Amman: Müessesetü'l-Varâk, 2006.
- Ebû'ş-ŞEYH el-İSFAHÂNÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhe*. thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- FURAT, Ahmet Hamdi. *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- HAMÎS, Muhammed b. Abdurrahman. *Usûli'd-dîn 'inde'l-imâm Ebî Hanîfe*. Riyad: Dâru's-Samîi, 1996.
- HÂŞİMÎ, Sa'dî b. Mehdî. *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûduhü fî's-sünneti'n-nebeviyye*. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât*. thk. Beşşâr Avvad. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdât ve zuyûluhü*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1417.
- HAVVÂ, Ahmed Saîd. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-imâm Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-Hadrâ, 2002.
- HORASÂNÎ, Ebû Saîd İbrahim b. Tahmân. *Meşihatü İbn Tahmân*. thk.

- Muhammed Tâhir Mâlik. Dımaşk: Mecmeu'l-Lugati'l-Arabiyye, 1983.
- İbn ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amravî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn BEY' en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*. çev. Behman Kerîmî. Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.
- İbn EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarâbâd: Tab'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1952.
- İbn el-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn SA'D el-BAĞDÂDÎ, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn YUNUS, Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yunus el-Mısrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- İbnü'n-NEDİM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Târîhu İsfahân/Ahbâru İsfahân*. thk. Seyyid Hasan Kesrevî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- KALLEK, Cengiz. "Esed b. Furât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- KARADAĞ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefilik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 75-100.
- KAZVÎNÎ, Abdülkerim b. Muhammed. *et-Tedvînu fî ahbâri Kazvîn*. thk. Azîzullah el-Attârdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- KELBÎ, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr Avvad Ma'rûf. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1980.
- KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *Lemehâtu'n-nazar fî sîreti'l-imam Züfer*. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, ts.
- KILIÇER, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

- KİNDÎ, Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*. thk. Muhammed Hasan İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- KÖTEN, Arif. "İbn Ferrûh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- KUREŞÎ, Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefâ. *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1993.
- LEKNEVÎ, Ebû'l-Hasanât Abdülhayy. *Fevâidu'l-behiyye fi terâcîmi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî. Mısır: Dâru's-Saâde, 1324.
- MAĞRİBÎ, Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtu ulemâi İfrîkiyye ve kitâbu Tabakâti ulemâi Tûnus*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnâniyye, ts.
- MAHFÛZ, Muhammed. *Terâcîmu'l-müellifin et-Tûnusiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- MAHLÛF, İbn Sâlim Muhammed b. Muhammed. *Şeceratu'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkıbü Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- MUMİNOV, Ashirbek. "Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin Semerkand'daki Muasırları". çev. Rysbek Alimov. *Uluğ Bir Çınar İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- NARŞAHÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer. *Târîh-i Buhârâ*. çev. Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- ÖZEN, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. İstanbul, Doçentlik Tezi, 2001.
- RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- RİBÂT, Hâlid. *el-Câmi'u li ulûmi'l-imâm Ahmed*. Kahire: Dâru'l-Felâh, 2009.
- SAYMERÎ, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- SEHMÎ, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf. *Târîhu Cürcân*. thk. Muhammed Abdülmuîd Han. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

- SEM'ÂNÎ, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman İbn Yahyâ. Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1962.
- SENÛSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Osman. *Müsâmerâtu'z-zarîf bi husni't-ta'rîf*. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- SIBT İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mirâtu'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Ammâr Rîhâvî - Muhammed Rıdvan İrksûsî. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- SÛLEMÎ, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- ŞİMŞEK, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.
- ŞİMŞEK, Murat - KÜTÜK, Şaban. "Bekir ez-Zerencerî'nin Menâkıbu Ebû Hanîfe Adlı Eseri: Tahkik ve Değerlendirme". *İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2018), 67-167.
- TEMÎMÎ, Takıyyuddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970.
- TEYMÛR, Ahmed b. İsmail b. Muhammed. *Nazara târihiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erbaa*. Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1990.
- TSAFRİR, Nurit. "The Beginnings of The Hanafî School in İsfahân". *Islamic Law and Society* 5/1 (1998).
- USTA, Aydın. "Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı Âzam*. 235-238. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2015.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa vd. "Ebû Hanîfe". C. 10. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- VÂİZU BELHÎ, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer. *Fedâilü Belh*. çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed Belhî. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, 1350.
- VEKÎ', Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbiyyî'l-Bağdâdî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. Mısır: el-Mektebetu't-Târihiyyetü'l-Kübrâ, 1947.
- YAHSUBÎ, Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa. *Tertibu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvît et-Tancî vd. Muhammediye: Matbaatu Fidâle, 1970.
- YİĞİT, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. Ankara:

TDV Yayınları, 2008.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezhîbu Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Ganim Abbâs Ganîm - Mecdî es-Seyyid Emîn. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2003.

ZİRİKLÎ, Hayreddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

SPREAD OF HANAFISM TO THE DIFFERENT GEOGRAPHIES DURING THE FORMATION PERIOD*

 Soner DUMAN^a

 Adnan HOYLADI^b

Extended Abstract

Hanafi sect was born in Iraq as a result of the evolution of the Ra'y tradition as a law school and spread over a very wide geography. The penetration of Hanafi thought into distant cities and its spreading in these regions was in the early periods through Abu Hanifa's students. Generally, new Muslims came to the capital of the state, Kufa and Baghdad, to learn their religion and to study science, and joined the lecture circles there.

The racist attitude of the Umayyads towards non-Arab Muslims (mawali) was influential on the students who come to Baghdad to learn fiqh to choose Abu Hanifa, who was a mawâl. Students who completed their education in hadith and fiqh returned to their homeland and formed lecture circles in these places and narrated Abu Hanifa's both fiqh and theological ideas. Abu Hanifa must have asked this from his students. He sent Yûsuf b. Hâlid al-Semî to Basra with various recommendations, but he failed because he did not heed these recommendations. Later Abu Hanifa sent Zufer b. Huzeyl to Basra and he succeeded by following the recommendations of Abu Hanifa.

In Basra, where Mu'tezile was strong, Abu Hanifa's both of fiqh and theological ideas were accepted. This situation shows that Abu Hanifa entered into a planned study at least for Basra. The same may be the case for other regions. The activities of the students returning to their hometowns increased Abu Hanifa's reputation and increased the number of those coming to Abu Hanifa's lecture circles to study fiqh from distant cities. Those who

* This work has been derived the second author's dissertation entitled "*The Formation Process of the Hanafi Sect.*"

^a Prof., Sakarya University, duman@sakarya.edu.tr

^b Ph.D., Sakarya Provincial Directorate of National Education, adnanhoyladi@hotmail.com

wanted to learn Hanafi thought from its source came to Baghdad and attended the lessons of Abu Yûsuf and Imam Muhammad.

They took the founding texts to the regions where they lived, both by copying and memorizing, and they contributed to the establishment of Hanafi thought there. This dynamism, which continued intensely in the second century of Hijri, started to decrease in the third century. Especially after the middle of the third century of Hijri, this dynamism increased between the cities of Khorasan and Transoxiana. The death of Abu Hanifa's students and the distribution of the students in the next generation to different cities were influential in this situation.

The students of Abu Hanifa who became a lecture circle in this region or a qadi, had important contributions in spreading Hanafi thought in Iraq. Among these, works of Abu Yûsuf and Imam Muhammad stand out. After Abu Yûsuf assumed the position of qadi, he made an effort to select judges among the Hanafi jurists. He recommended Imam Muhammad to Harun al-Rashed, who consulted for qadi position of Raqqa with him. Imam Muhammad had to accept his duty as a judge, although he wanted to be busy with his lessons, students, teaching and classification.

Zufer represented the Hanafi thought in Basra, and later Ismail b. Hammad and Isa b. Aban took over the flag. Later, Hilal b. Yahya trained many students in his lecture circle. Isa b. Aban and Hilâl b. Yahya's student, Abu Hazim al-Qadi, continued to train students while he was a qadi in Baghdad, Damascus, Jordan and Palestine. Among his students there was also Tahâvî who was the representative of Hanafism in Egypt.

The works of Abu Suleyman al-Juzcânî, who settled in Baghdad and was a student of Imam Muhammad who passed away here and Abu Mukâtil ar-Razi, who stayed with Abu Hanifa for many years and returned to Transoxiana after he passed away, had a great contribution to the spread of Hanafi thought in Khorasan and Transoxiana. Those who came from this region to Baghdad to study fiqh first came to the lecture circle of Abu Suleyman al-Juzjani and when they returned, they also established lecture circles.

They even established madrasahs based on Hanafi thought. Abu Mukatil, who lived for about a century, was one of the best known of Abu Hanifa's thoughts and among his students there were Imam Maturidi and his teachers. Another jurist who contributed to the spread of Hanafism in this region was Abu Hafs el-Kabir, who founded a madrasah in a village in Bukhara. He was also student of Imam Muhammad and Muhammad b. Fadl who was student of Abu Hanife and Aflah b. Zur'a who was student of Abu Yûsuf. Aflah b. Zur'a was

one of the first to carry Abu Hanifa's theological ideas to Bukhara. In Khorasan and Transoxiana regions, the discussions and struggles of Hanafis with Mutezile, Kerramiyye, Shiite sects and ashab al-hadiths draw attention. Sometimes it was seen that these became more severe.

Noah b. Abu Meryem was one of the first students to carry Abu Hanifa's ideas to Marw. He narrated Abu Hanifa's fiqh and creed ideas in the lecture circles that he formed. Sufi and veteran Abdullah ibn Mübârek both participated in jihad activities and was engaged in education in the ribât he had built.

One of Abu Hanifa's students, Amr (Omar?) b. Maymun el-Balkhi was a qadi in Balkh for many years; on the other hand, he was busy with his students. One of Zufer's students, Shakik b. Ibrahim al-Belkhi was known in the region with his sufi personality and contributed to the establishment of Hanafi thought. He was also one of the Ibrahim b. Ethem's companions. Hakam b. Abdullah who was a qadi in Belkh for many years, was the representative of Hanafi thought.

Hanafi thought first entered important cities of Khorasan such as Isfahan, Ray, and Nisabur through Abu Hanifa's students. In the following periods, Hanafi thought became permanent with the lecture circles established here.

It was the Qadi Ismail b. Yasa' who first brought Hanafi thought to Egypt. After that, Qadi Şuayb b. Suleiman and his son Suleiman settled in Egypt and contributed to the spread of Hanafi thought in Egypt by establishing lecture circles there. When Imam Shafii came to Egypt, Shuayb b. Suleiman was at the head of the lecture circle. Tahawi was also among his students. Bakkar b. Kutayba represented Hanafism in Egypt with his important works.

Abu Hanifa's student, Abdullah b. Farruh brought Hanafi thought to North Africa for the first time. Asad b. Furat who was a student of Imam Muhammad, also contributed to the spread of Hanafi thought in the region.

Keywords: Islamic law, Hanafi sect, Abu Hanifa, the spread of Hanafism.

Declarations:

1. Ethics approval:

Not applicable.

2. Author contribution:

The author(s) declare that they have contributed equally to the article.

3. Competing interests:

The author(s) declare no competing interests.

